

Idiomit osana kielikontakteja

Lainaidiomien merkityksen päättelyä

PIRKKO MUIKKU-WERNER JA ESA PENTTILÄ

1 Johdanto – idiomeja lainaamassa

Tarkastelemme tässä artikkelissa kolmea eri aikoina sanasta sanaan suomeen käännettyä lainaidiomia sekä niitä merkityksiä ja tulkintoja, joita ihmiset näille sanonnoille tekemässämme kyselyssä antavat.¹ Samalla kun analysoimme tulkinnoissa hyödynnettyjä päättelyprosesseja, havainnollistamme yhdenlaista kielikontaktitilannetta, jossa keskeisessä osassa ovat vieraasta kielestä lainatut idiomaattiset ilmaukset, jotka on sanasta sanaan ja usein aivan tietoisesti käännetty kielestä toiseen.

Kielestä toiseen kulkeutuu monenlaisia elementtejä yksittäisistä morfeemeista syntaktisiin rakenteisiin. Lyhytkestoinen ja nuori kontakti tuottaa kieleen ensin uutta sanastoa. Myös idiomit lainautuvat, joskin eri tavalla kuin erilliset lekseemit: lainasanat säilyttävät myös tulokieleessä alkuperäistä muotoaan ja äänneasuaan, kun taas idiomit lainataan enemmän tai vähemmän sanasanaisina käännöksinä, joissa idiomin rakenne säilyy. Tästä syystä idiomien lainautuminen on piilevämpää kuin esimerkiksi sanaston lainautuminen, eikä niitä luultavasti siksi ole juuri huomioitu kielikontaktitutkimuksessa. Esimerkiksi sanaston tai erilaisten rakenteellisten piirteiden lainautumisen yhteydessä idiomit mainitaan korkeintaan ohimennen, jos ollenkaan (ks. esim. Thomason & Kaufman 1988: 74–76; Thomason 2001; Matras 2008; Backus 2010). Niitä ei toistaiseksi ole käsitelty myöskään tutkimuksissa, joissa kääntämistä muuten on tarkasteltu nimenomaan yhtenä kielikontaktin muotona (mm. Kranich, Becher & Höder 2011).

Kielikontaktien tutkimuksessa kieltenväliseen vaikutukseen viitataan monenlaisin termein (ks. Paulasto ym. 2014 tässä numerossa). Kun kyseessä ovat idiomit, on mielestämme luontevinta nimittää niiden siirtymistä kielestä toiseen lainautumiseksi (engl. *borrowing*, ks. esim. Thomason & Kaufman 1988: 37–38). Lainaidiomit ovat esimerkki ilmauksista, jotka on muodostettu jonkin kielen omista aineksista kääntäen sanasanaisesti jonkin toisen kielen ilmauksen osat. Ilmiöstä on käytetty muun muassa nimityksiä *calque* ja *käännöslaina* (engl. *calque* ja *loan translation*, ks. esim. Vinay & Darbelnet 1995 [1958]: 32; Chesterman 1997: 94; Crystal 2008: 64) tai ”läpikäännös”

1. Tässä artikkelissa sanoja *idiomi* ja *sanonta* käytetään synonyymisesti.

(engl. *'through-translation'*, Newmark 1988: 84). Vanhat lainaidiomit saattavat olla peräisin kirjallisista kontakteista, jolloin ne on alun perin käännetty osana isompaa kokonaisuutta. Nykypäivänä vieraskielisiin idiomeihin on ehkä törmätty myös kansainvälisissä vuorovaikutustilanteissa (esimerkiksi urheilukilpailuissa), joista ne on poimittu ja käännetty suomeksi.

Kaunokirjallisuuden kääntäjää kehoitetaan korvaamaan idiomi kohdekielisellä semanttisella ekvivalentilla, käyttämään siinä olevan käsitteen asemesta sitä lähinnä muistuttavaa (ks. Gutt 1991: 46) tai jopa jättämään idiomi kokonaan pois (Ingo 1990: 246). Sanasta sanaan kääntämistä ei suositella, koska käsitteillä on kulttuurisesti hyvinkin erilaisia sisältöjä, konnotaatioita ja implikaatioita.² Toki kääntäjältä voi jäädä vieraskielinen idiomi tunnistamatta, jolloin hän voi kääntää sen sanasanaisesti. Tässä tapauksessa on kyse lauseketason interferenssistä, eikä idiomi välttämättä aukea suomenkieliselle lukijalle. Toisaalta esimerkiksi toimittajat voivat aivan tietoisesti kääntää idiomeja sanasanaisesti tilanteessa, jossa he muokkaavat tekstiään vieraskielisen aineiston pohjalta. Tällöin on mahdollista puhua tietoisesta, positiivisesta ”interferenssistä”. Lukijalle käännösideomi ei tosin välttämättä aukea yhtään sen paremmin. Sanasanaiset käänöslainat ovat myös yleinen tapa kartuttaa kielen fraseologista ilmaisuvarastoa (Hakulinen 1955). Tässä artikkelissa analysoidut, tekstiyhteydestään erotetut idiomit ovatkin lähes sananmukaisia käännöksiä, jotka ovat osa suomen kielen nykyistä idiomivarantoa.

Suurimmassa osassa lainatapauksista kääntäjän henkilöydestä ei ole tietoa. Vanhoista idiomeista osa on peräisin Raamatusta tai muista klassisista teksteistä, joita ovat kääntäneet noiden tekstien asiantuntijat. Nykyisin kyseessä ovat usein oletettavasti maallikkokääntäjät, jotka eivät työskentele kääntäjinä mutta luovat uusia idiomeja kääntämällä niitä sanasta sanaan toisesta kielestä ja käyttämällä niitä sitten omassa viestinnässään. Niinpä idiomi saattaa tulla ensin puhuttuun kieleen, esimerkiksi jonkin harrastuksen yhteydessä sitä suosivan sisäpiirin käyttöön. Englannin kieli merkitsee nyky-Suomessa modernia kansainvälisyyttä, ja aineksia siirtyy sellaisinaan tai mukautettuna suomeen eri konteksteissa ja erilaisten kontaktien kautta (Leppänen & Nikula 2008: 21). Englannintaitoinen poimii kohtaamansa idiomien osittain sen eksoottisuuden vuoksi, tai sen käyttöön liittyy jopa huumoria ja leikittelyä (Penttilä & Muikku-Werner 2011: 261–262). Joskus käännetty sanonta saattaa siirtyä vähitellen kirjoitettuun kieleen. Tällainen uutuuus voi olla esimerkiksi englantia taitamattomalle täysin läpinäkymätön, vaikka konteksti antaisikin merkityksen etsinnälle tukea. Yhtä lailla se voi olla läpinäkymätön myös englantia taitavalle, mikäli tämä ei ole sattunut kyseiseen idiomiin törmäämään.

Miten sitten kääntäen lainattuja idiomeja ymmärretään? Jos kyseessä on jopa satoja vuosia sitten vakiintunut idiomi, onko se tunnistettavissa alkuperältään suomalaisen idiomien tavoin? Odottaako hiljattain kieleemme päätynyt fraasi (vrt. edellä tietoinen ”interferenssi”) vielä vakiintumista osalle kielenkäyttäjistä tuntemattomana? Kumpikin tilannehan edustaa tavallaan kielikontaktitilanteista aiheutuneiden muutosten

2. Lähtö- ja kohdekielen elementtien mahdollisuudesta muistuttaa toisiaan ks. esim. Gutt 1991: 35–38.

ääripäitä (ks. Paulasto ym. 2014). Mikä vaikutus on fraasiin sisältyvien kulttuuristen elementtien laadulla ja toisaalta käyttökontekstilla? Kun kyseessä on sanasta sanaan kääntäminen, idiomeja ei ole kotoutettu, vaan mukana on myös lähtökulttuuriin liittyvää tietoa. Ymmärrämme siis kontaktin tässä yhteydessä sekä kielelliseksi että kulttuuriseksi ilmiöksi. Uusien idiomien lainaaminen englannista avaa perspektiivin paitsi yleiseen kielikontaktikeskusteluun myös rikkaaseen ”englannin vaikutus suomeen” -keskusteluun, jossa keskeisimmässä roolissa ovat olleet sanaston ja syntaksin muutokset (käännösideomien tunnistettavuudesta ks. kuitenkin Mäntylä 2004: 118–123). Kun lainataan idiomeja, puhutaan tilanteesta, jossa kommunikoidaan suomeksi mutta osa elementeistä on peräisin muualta. (Englannin vaikutuksen pohdinnasta ks. esim. Leppänen & Nikula 2008: 9–24.)

Lisäksi on muistettava, että suomenkielisessä idiomissa joutuvat tekemisiin toisensa kanssa konkreettinen ja kuvallinen merkitys. Tämä ”kontaktitilanne” vaikeuttaa – sanonnan alkuperästä riippumatta – ainakin tuntemattoman idiomien ymmärtämistä. Kohdataan jotain sellaista, mitä ei ymmärretä aikaisemman pohjalta. Konkreettinen merkitys ei käy: kukaan ei vihastuessaan oikeasti *revi pelihousujaan*. Vähän samantapaiseen ilmiöön törmää myös kahden kielen kontaktitilanteissa: viron suomen sanoja muistuttavista sanoista huomaa yleensä tekstiyhteydessä, milloin ne ovat petollisia ystäviä (viron *viiner* ’nakki’) ja merkitsevät jotain aivan muuta kuin suomen perusteella olettaisi (Paajanen & Muikku-Werner 2012: 50). Idiominkin oivalletaan tarkoitettavan eri asiaa kuin sanojen perusteella luulisi. Sananmukaisesta tulkinnasta on luovuttava myös silloin, kun kyse on ironiasta, kiusoittelusta tai epäsuorista kehotuksista (esim. *Täällä on kuuma!* -pyyntö ikkunan avaamisesta). Siten yhdenkin kielen sisällä sanotun sisällön päättely voi joskus osoittautua haasteelliseksi.

Tässä artikkelissa analyysin kohteena olevat sanonnat *Babelin torni*, *apina selässä* ja *rampa ankka* tuovat mukanaan palasen sitä kulttuuria, jossa ne alun perin ovat syntyneet. Niitä voi pitää alluusioidena, viittauksina esimerkiksi tapahtumaan tai kirjalliseen tuotokseen (Glucksberg 1993: 23). Toisen kulttuurin jäsenelle tuntemattoman idiomien merkitys voi kuitenkin olla vaikeasti pääteltävissä. *Babelin torni* edustaa erisnimi-alluusiota, ja sen jäljet johtavat uskonnollisiin teksteihin. Sen sijaan niistä tapahtumista, joissa *apina selässä* ja *rampa ankka* ovat saaneet alkunsa, ei ole täyttä selkoa. Idiomien tiuha käyttö hämärtää alkuperäiset viittaukset (vrt. *putosi kuin eno veneestä*). (Leppihalme 1994: 5–6, 66, 234; alluusioiden luokituksista s. 18–24.)

Keskitymme tässä artikkelissa seuraaviin tutkimuskysymyksiin:

- Miten idiomikonstituentit vaikuttavat figuratiivisen merkityksen syntyyn; onko jokin osa toista tärkeämpi?
- Millaista ensyklopedista, kielellistä tai muuta taustatietoa päätelyssä käytetään avuksi?
- Millaisia ymmärtämisprosesseja informanttien kuvauksista on hahmotettavissa, mikä johtaa heitä kohti tulkintaa, tai mikä estää sen?
- Mitä käännösideomien tulkinta kertoo ilmauksen taustalla olevasta kielikontaktitilanteesta, ja millaisia kulttuurisia suhteita sananasaisesti käännettyt idiomit heijastelevat?

Oletamme aiemman tutkimuksen perusteella, että varsinkin tuntemattomien ja läpinäkyttömiä idiomien identifointi on vaikeaa ja informanttiemme vastauksissa saadaan näkymään vaihteleva kirjo erilaisia tulkintatapoja. Uskomme iällä, koulutuksella ja sukupuolella olevan jonkin verran vaikutusta valitsemiemme idiomien ymmärtämiseen ja ymmärtämisprosessien laatuun. Tarkastelemamme idiomit kytkeytyvät hyvin erilaisiin elämänalueisiin: Raamatun, urheilun tai politiikan kielen tuntemus on ratkaisevaa. Tulkinnallisia edellytyksiä punnittaessa kyse on siis eri-ikäisten erilaisista kielikontakteista mutta myös kokemuksista ja maailmantiedon laadusta. Valitettavasti tässä vaiheessa taustamuuttujien merkityksen arviointi on jouduttu jättämään vähäiselle huomiolle.

Artikkelimme etenee seuraavasti: Luvussa 2 esittelemme tutkimuksen teoreettisia lähtökohtia, joista tärkein on kansainvälinen idiomitutkimus, erityisesti sanontojen ymmärtämiseen keskittyvä kirjallisuus. Tukeudumme myös kognitiiviseen merkitystutkimukseen ja relevanssiteoriaan, mikäli aineisto selvästi antaa viitteitä tietentyypisten prosessien todennäköisyydestä. Luvussa 3 esittelemme aineiston, käyttämämme menetelmän ja testin osallistajat. Luvussa 4 käsittelemme merkitystarjokkaita, jotka nojautuvat lähinnä joko idiomien konstituentteihin ja niihin sisältyvään ensyklopediseen tietoon konkreettisesti (4.1) tai niiden herättämiin mielleyhtymiin, jotka edelleen kytkeytyvät yksittäiseen sanaan (4.2). Luvussa 5 osoitamme, miten informantin idiomille antama holistinen sisältö on selvästi abstrahoitunut eikä päättelyprosessin etenemistä pysty seuraamaan yhtä helposti kuin luvun 4 esimerkeistä. Lopuksi tarkastelemme keskeisiä tuloksiamme ja teemme päätelmiä lainaidiomien tulkinnoista ja niiden taustoista.

2 Idiomien erityislaatu ja merkityksen etsintä

Perinteisesti idiomi on määritelty sellaisten semanttisten ja symbolisten suhteiden kokonaisuudeksi, joka on konventionaalistunut ja yhdistynyt vakiintuneeksi rakenteeksi. Idiomien merkitys ei useinkaan selviä pelkästään summaamalla yhteen yksittäisten konstituenttien merkitykset. (Nunberg, Sag & Wasow 1994: 492–393; Heinonen 2013: 46.) Tämä periaate koskee erityisesti kuvakielisiä idiomeja, kuten *potkaista tyhjää* tai *olla hiuskarvan varassa*, joilla voi olla kirjaimellinenkin tulkinta. Kuitenkin myös yhdistämällä idiomien yksittäisten konstituenttien merkitykset toisiinsa voidaan muodostaa koko lausekkeen merkitys (*näyttää vihreää valoa*). Erityisesti psykolingvistiseen tutkimukseen pohjaten on kehitelty erilaisia malleja siitä, kuinka idiomien ymmärtäminen riippuu tietyssä määrin yhtäältä konstituenttisanon merkitysten, toisaalta idiomaattisen merkityksen välisestä ei-mielivaltaisesta suhteesta (Cacciari & Tabossi 1988; Nunberg ym. 1994; Glucksberg 2001; Geeraerts 2002; Nenonen 2002: 34–35; Nenonen, Niemi & Laine 2002; Nenonen 2007).

Tässä artikkelissa ei ole mahdollista tarkastella eri malleja yksityiskohtaisesti, mutta tuomme esiin muutamia analyysimme kannalta olennaisia seikkoja. Tulkintoihin vaikuttaa se, tunteeo vastaanottaja lähtökielisen idiomien, onko hän törmännyt siihen tietyssä käyttöympäristössä vai joutuuko hän turvautumaan puhtaaseen päättelyyn. Artikkelissamme esittelemme maallikkojen (ei-kielitetilijöiden) käsityksiä muutamien lainaidiomien merkityksestä ja siihen päätymisestä. Ensimmäisessä tapauksessa

on selvemmin kyse tiedostetusta kielikontaktista, jälkimmäisessä siirrytään enemmän psykologisen päättelyn ja mielikuvien tulkinnan puolelle.

Yksi kannatusta saanut käsitys idiomin merkityksen hahmottamisesta on niin sanottu konfiguraatiohypoteesi (*configuration hypothesis*), jonka mukaan idiomin tunnistaminen muistuttaa monisanaisen fraasin hahmottamista (ks. esim. Cacciari & Tabossi 1988; Tabossi, Fanari & Wolf 2005). Tällöin lähdetään liikkeelle sanonnan lause- tai lausekemaisuudesta ja idiomin osilla on merkitystä kokonaisuuden kannalta samaan tapaan kuin yksittäisillä sanoilla on merkitystä lauseen sisällölle (Cacciari & Glucksberg 1991: 217). Konfiguraatiohypoteesin mukaan idiomin tunnistamisessa kompositionaalinen ja rakenteellinen tulkinta käynnistyvät samanaikaisesti: yksittäisten sanamerkitysten aktivoituessa koko lauseke identifioidaan yksiköksi, rakenteeksi (*configuration*). Prototyyppisiä rakenteita ovat runonsäkeet tai laulunpätkät, jotka ovat kontekstuaalisesti tuttuja; yksittäisillä sanoilla on kuitenkin funktionsa kokonaisuuden rakentamisessa. (Mas. 220–221.)

On ajateltu, että figuratiivinen merkitys edellyttää tietyn avainsanan eli idiomiksi tunnistamisen kannalta keskeisen lekseemin (*key word, idiomatic key*) havaitsemista. Esimerkiksi idiomissa *vetää herne nenäänsä* tekstiyhteyden mukaan vasta joko *herne* tai *nenä* paljastaisi lausuman kuvaannollisuuden. Usein kaikkien sanojen tulkitseminen kuvaannollisesti on välttämätöntä merkityksen jäljittämiseksi, mutta toisaalta jokainen sana edistää itsenäisesti kokonaisuuden syntymistä. (Vega-Moreno 2001: 101 lähteineen; Vulchanova, Vulchanov & Stankova 2011: 211.)

Ymmärtämiseen vaikuttaa myös idiomin läpinäkyvyys tai läpinäkymättömyys (ks. esim. Geeraerts 1995, 2002). Esimerkiksi *kreivin aikaan* on Pietari Brahen taloudellisia uudistuksia ja sivistyksellisiä edistyshankkeita tuntemattomalle nykysuomalaiselle läpinäkymätön idiomiksi, jossa konstituentit eivät auta merkityksen etsinnässä. Sen verran idiomin osista voi kuitenkin analogisesti päätellä, että sanonnan arvaa viittaavan jonkinlaiseen aikaan (vrt. *oikeaan ~ sopivaan aikaan*), mutta sitä, onko kyseessä hyvä, huono tai vaikkapa sota-aika, ei osien merkityksistä pysty päättelemään. Sen sijaan *puolella korvalla* -idiomin jäljille voi päästä osien kautta. Sanonnalla ei ole suoranaista semanttista yhteyttä tarkkaamattomuuteen, mutta yhteys referenttiin on metonymismetaforinen ja siten melko helposti tulkittavissa (semanttisesta kompositionaalisuudesta ks. esim. Nenonen 2002: 4, 33; metaforan ja metonymian eroista esim. Onikki 1992: 39–40; metonymiasta Kövecses 2002: 208).

Yksi näkökulma idiomin ymmärtämiseen avautuu relevanssiteoriasta käsin (ks. Wilson & Sperber 2002). Ensinnäkin kuulijan on oltava vakuuttunut, että puhujan lausuma on riittävän relevantti, jotta merkityksen prosessointi on ponnistelun arvoista. Erityisesti entuudestaan tuntemattomien idiomin tulkinnassa on keskeistä, että merkitykseen pyritään mahdollisimman vähin kustannuksin. Tulkinnallisia periaatteita ja vaihtoehtoja arvioidaan sen mukaan, missä järjestyksessä ja miten ne ovat saatavilla. Tulkinta on lopetettavissa, kun relevanssiodotukset ovat täyttyneet eli mielekäs merkitys on löydetty. (Vega-Moreno 2001: 84–87, 2005: 394–395.)

Viestissä koodattu (*encoded*) käsite voi erota siitä käsitteestä, joka on haluttu kommunikoida ja jonka oivaltaminen koodatun ja taustatiedon avulla päättelemällä jää kuulijan tehtäväksi (*My lawyer is a shark ~ to swim with sharks* 'Lakimieheni on hai')

~ 'uida haiden kanssa'). Kun käy selväksi, että koodattu merkitys on ilmeisessä ristiriidassa puhujan tarkoituksen kanssa, kuulijan on testattava käytettävissä olevia hypoteeseja. (Vega-Moreno 2001: 81, 84–87; 2005: 392–394, 402–403.)

Hypoteesit voivat sisältää erilaisia oletuksia ja implikaatioita, jotka saavat alkunsa lausumaa prosessoitaessa tai jotka ovat tavoitettavissa idiomiin koodattujen käsitteiden ensyklopedisesta tiedosta. Vahvistaessaan hypoteesejaan puhujan merkityksestä kuulija saattaa liikkua edestakaisin kompositionaalisen ja idiomaattisen tulkinnan välillä, kunnes jokin tulkinnoista tyydyttää relevanssiodotukset. Kussakin vaiheessa suositetaan helpoimmin tarjoutuvaa ja järkevintä hypoteesia. Eri lähteistä saatava informaatio prosessoidaan yhtäaikaaisesti: tarvitaan paitsi sanastotason myös lauseketason pragmaattista hienosäätöä. Idiomien yhteydessä aktivoituvat paitsi sanajonon yksittäisten konstituenttien perustana olevat käsitteet myös se käsite, joka on holistisena yksikkönä toimivan idiomien perustana. Esimerkiksi *hai*-metaforan avulla on mahdollista välittää monia implikaatioita. Idiomien *uida haiden kanssa* merkitys 'olla epämiellyttävässä seurassa' on pääteltävissä, koska ainakin kerapolskuttajien vastenmielisyyys ja pelottavuus ovat tiedossa, joten mikä tahansa yhteistoiminta niiden kanssa tuntuu vähemmän houkuttelevalta. Kuten esimerkistä ilmenee, konstruoidun fraasitason käsitteen denotatio on laaja-alaisempi kuin fraasin kompositionaalinen merkitys. (Gutt 1991: 9, 50–51; Vega-Moreno 2001: 85, 105; 2005: 392, 415; Vulchanova ym. 2011: 225.)

Päätely syntyy siis muun muassa pragmaattisista taidoista sekä kyvystä yhdistää aiempi tieto ja kokemus lingvistiseen ilmaukseen. Päätelyn tuottamaa rasiusta vähentää melkoisesti sellainen konteksti, jossa optimaalisen prosessoinnin edellytykset täyttyvät. (Gutt 1991: 27–28.) Siten seuraavassa luvussa esiteltävä lähtökohtamme, idiomien arvuuttelu ilman ympäröivää tekstiä, on poikkeuksellinen, mutta tutkimusasetelman vuoksi mielekäs. Näin arvelemme saavamme mahdollisimman paljon erilaisia tulkintoja, joiden määrää konteksti saattaisi rajoittaa. Irrallisen idiomien merkitystä etsivällä ei ole päätelynsä tukena lähitekstiä, vaan apu on löydettävä muusta tiedosta, esimerkiksi aiemman käytön muistamista. Tavanomaisessa viestinnässä jokin hankala yksittäinen elementti (vaikkapa koko idiomi) saatettaisiin ohittaa, mikäli sen ymmärtäminen ei olisi suuremman kokonaisuuden kannalta välttämätöntä. Testitilanteemme ei tarjoa tällaista vaihtoehtoa. (Vastaavan kaltaisesta tutkimusasetelmasta ks. Mäntylä 2004: 93–94.)

Tarkastellessaan tuntemattomien idiomien merkityksen etsintää Cacciari (1993) on havainnut, että apuna käytetään muun muassa seuraavan kaltaisia strategioita. Idiomien ymmärtämiseksi yksi elementti tulkitaan lähes kirjaimellisesti, esimerkiksi idiomien *puhdistaa kilpensä* konstituentti *puhdistaa* 'tehdä puhtaaksi'. Muiden sanojen semanttista kenttää hyödynnetään asian hahmottamiseksi; siten aateliuteen liittyviin velvoitteisiin kytkeytyvä *kilpi* on yhdistettävissä maineeseen. Voidaan myös yrittää visualisoida kuvattua toimintaa tai tilaa, jolloin esimerkiksi *nähdä punaista* tuo mieleen härkätaistelun ja 'olla raivoissaan' tuntuu järkeenkäyvältä reaktiolta. Mahdollista on myös pyrkiä löytämään idiomissa kuvautuvien asioiden välinen, ajateltavissa oleva syy-seuraus-suhde, minkä jälkeen valitaan, onko syy vai seuraus idiomien merkitys: *paha maku suussa* 'ikävä muisto'. (Mas. 40–41; alkuperäiset esimerkit on vaihdettu suomalaisiin havainnollisuuden lisäämiseksi.) On oletettavissa, että omienkin vastaa-

jiemme päättelyssä on jotain yhtäläisyyttä edellisten menettelytapojen kanssa, sillä esitetyt perusteet ovat loogisesti motivoituneita.

Emme ota kantaa holistisen tai konstituenttien varaan rakentuvan ymmärtämisen ensisijaisuuteen tai paralleelisuuteen, emmekä sitoudu mihinkään edellä esitetyistä valmiista malleista, koska päätavoittemme on esitellä vastaajiemme näkemyksiä merkityksen jäljittämisprosesseista. Olemme kiinnostuneet nimenomaan uusien lainatulokkaiden ja vertailukohteena vanhemman lainaidiomin ymmärtämisestä. Näin saamme tarkasteltua muun muassa sitä, vaikuttavatko lainautumisen ajankohta ja lainaidiomin vakiintuneisuus idiomin ymmärrettävyyteen, mikä osaltaan kertoo myös kielikontaktitilanteen ajallisesta ja laadullisesta vaikutuksesta idiomin lainautumiseen.

3 Aineisto, metodi ja informantit

3.1 Analysoitavat idiomit

Alkuperäisessä idiomikyselyssämme on 20 idiomia, ja niiden merkityksiä selittäviä (ja muita) vastauksia on yli 2 000 (kyselylomake liitteessä 1). Tässä artikkelissa käsittelemme idiomien määrä on pieni, koska tulkinnallisia näkökulmia on useita ja liikaa toisistaan eroavien idiomien mukaanotto epäyhtenäistä perusasetelmaa. Olemme rajanneet aineistomme figuratiivisiin sanontoihin, emmekä puutu esimerkiksi idio-meiksi määriteltäviin kiinteisiin sanaliittoihin, kuten *ottaa opiksi* tai *ottaa huomioon*. Tässä noudatamme Makkain (1972: 56–57) klassista jaottelua koodattaviin ja dekodattaviin idiomeihin (engl. *idioms of encoding* ja *idioms of decoding*), ja tarkastelemme siis vain dekodattavia idiomeja. Koodattavia idiomeja ovat kaikki sellaiset syntaktisesti rajoittuneet vakiintuneet sanayhdistelmät, jotka edellyttävät tiettyä muotoa ja jotka kuka tahansa ymmärtää, mikäli tunnistaa sanayhdistelmään kuuluvien yksittäisten sanojen merkityksen. Dekoodattavat idiomit taas ovat perinteisen idiomin määritelmän mukaisia ilmauksia, joilla on vakiintunut muoto ja joiden merkitys ei täysin avaudu, vaikka ymmärtäisikin siihen kuuluvien yksittäisten sanojen merkityksen. Edelliset ovat siis idiomaattisia vain syntaksiltaan, jälkimmäiset myös – ja ensisijaisesti – merkitykseltään. Luokat eivät ole toisistaan erillisiä, vaan dekodattavat idiomit ovat aina myös syntaksiltaan koodattavia.

Analysoitaviksi valitsemillemme kolmelle idiomille, *Babelin torni*, *apina selässä* ja *rampa ankka*, löytyy lähes samanmuotoisia vastineita muista (eurooppalaisista) kielistä, ja niitä voidaan pitää käännösidiomeina. Ensin mainittu on konventionaalistunut kieleemme, ja se on myös fraasisanakirjassa (Muikku-Werner, Jantunen & Kokko 2008). *apina selässä* ja *rampa ankka* ovat tuoreita tulokkaita, vasta vakiintumassa osaksi suomea. *apina selässä* on mainittu internetin *Urbaanissa sanakirjassa*³, mutta annettu selitys 'kun esim. jääkiekkoilijalla on apina selässä, niin hän yrittää vim-

3. *Urbaanin sanakirjan* (syksyllä 2007 toimintansa aloittanut online-slangisanakirja; ks. myös Söderlund & Wahrman 2011) selitykset ovat maallikkoselityksiä eivätkä perustu laajan esimerkkiaineiston järjestelmälliseen tutkimukseen.

matusti, mutta mikään ei onnistu’ on kovin monisanainen, vaikkakin tavoittaa jotain merkityksestä. *rampa*-sanan yhteydessä *Kielitoimiston sanakirjaan* (KS) on kirjattu kuvaannollinen merkitys ’henkisesti rampa’.

Idiomin *Babelin torni* lähtökielenä on todennäköisesti heprea. Idiomi on käännetty sanasanaisesti myös lukuisiin muihin kieliin ja näin tullut osaksi yhteistä käännöspohjaista länsimaista kulttuuria. Englannissa käytetään sanaa *babel* äänien sekaantumista ja tapahtumien meluisuudesta tai sekasorrosta; saksan *babylonische Spracherwirrung* viittaa kielten sekamelskaan.

Kaksi muuta tarkastelun kohteena olevaa idiomia, *apina selässä* ja *rampa ankka*, on lainattu sanasanaisesti suomeen englannista: *to have a monkey on one’s back* ja *lame duck* (sa *lahme Ente*). Ne ovat mukana ennen kaikkea siksi, että pyrimme testaamaan, miten kielitaito vaikuttaa niiden ymmärtämiseen. Samalla halusimme katsoa, mitkä idiomien ominaisuudet vaikuttavat niiden merkityksen tulkintaan; idiomeihinhan sekoittuu keskeisten ominaisuuksien lisäksi useita lisäpiirteitä (ks. esim. Nunberg, Sag & Wasow 1994; Penttilä 2010). Molempien merkitys näyttää suomeen tuotaessa kaventuneen alkuperäisestä. *Oxford English Dictionaryn* (OED) mukaan *to have a monkey on one’s back* voi englannissa merkitä ’olla vihainen’, ’kärsiä huumeongelmista tai vieroitusoireista’ tai ’kärsiä raskaista huolista, henkisistä paineista’, mutta suomalaisen käyttöön näyttäisi vakiintuneen näistä viimeisin, lähinnä urheilukieleen viittamaan kilpailutilanteen aiheuttamiin paineisiin. Vastaavasti *lame duck* voi englannissa merkitä ’kyvyttömyyden tai heikossa asemassa olevaa henkilöä’, ’poliittisesti valittua henkilöä, joka on toimintakyvytön, koska ei tullut tai ei voi tulla uudelleen valituksi toimikautensa jälkeen’, ’vioittunutta laivaa, joka ajelehtii eikä pääse etenemään’ tai ’talousongelmissa olevaa teollisuus- tai kaupallista yritystä, joka ei selviä ilman muiden apua’ (OED). Sanonta on ollut osa amerikkalaista poliittista kulttuuria jo 1800-luvun puolivälissä lähtien. Merkityksen yksityiskohtaisesta synnystä ei ole varmuutta, mutta yhdeksi selitykseksi on esitetty brittienglannin tarjoama merkitys, jolla viitataan pörsissä varansa menettäneeseen henkilöön; tässä merkityksessä ilmausta on Britanniassa käytetty jo 1700-luvun puolivälissä (Hendrickson 1997: 396). *apina selässä* ei suomeen tuodussa merkityksessään ole aivan yhtä vanha kuin *rampa ankka*, mutta sitäkin on käytetty amerikkalaisessa kaunokirjallisuudessa jo 1950-luvulla. Vihaisena olemisen merkitys idiomilla sen sijaan on ollut käytössä amerikanenglannissa jo 1830-luvulla, ja huumeekoukussa olemisen merkitys 1930-luvulla. (OED.)

Kuten edellä olevasta ilmenee, lähtökielessä valituilla idiomeilla on useita, toisistaan paljonkin poikkeavia merkityksiä. Polysemia on usein kokemuksellisesti motivoituvaa ja sidoksissa kulttuurisiin tulkintakehyksiin: niiden avulla kirjoitetaan kontekstin edellyttämä taustatieto (Onikki-Rantajääskö 2001: 33, 172). Taustatiedon merkitys on syytä muistaa kyselyaineistoa analysoidessamme. Jos idiomi on testattavalle tuntematon, tulkinnan arviointi vääräksi ei ole järkevää: usein merkitystarjokas perustuu loogiseen harkintaan. Paitsi idiomien merkitys myös niiden rakenne saattaa aidossa käytössä vaihdella. Ylipäänsä idiomeja ei välttämättä käytetä normien mukaisesti vaan esimerkiksi luovia sekamuotoja (*blends*) suositaan: *Mietintämyssy on nyt ollut kuumana jo jonkun aikaa* (ks. myös Moon 1998: 137). Kohdatessaan tällaisia sekamuotoja tai erilaisia idiomivariaatioita – esimerkiksi *tulla itku puseroon* (taustalla *tulla itku sil-*

mään ja tulla suru puseroon) ja nostaa jollekin hattuja (yksikön *hattu* on korvattu monikolla) – natiivipuhujat pitävät niitä täysin luontevina eivätkä huomaa niissä mitään erikoista (Mäntylä & Dufva 2007: 204–209). Kun testaamista varten valitsimme kustakin idiomista hyvin pelkistetyin muodon (ks. alalukua 3.2), ei rakenteellinen tai käyttöön liittyvä vaihtelu ole tässä yhteydessä kuitenkaan relevanttia.

Idiomien *apina selässä* ja *rampa ankka* kääntäjät ovat mitä todennäköisimmin niin sanottuja maallikkokääntäjiä: ensimmäistä kääntäjää ei pystytä jäljittämään, ja käänнос on voinut syntyä spontaanisti ilman harkintaa sen osuvuudesta (vrt. idiomien kääntämisestä annetut ohjeet esim. Baker 2011: 67–86). Kaikki tutkittavat idiomit ovat sanasanaisia käännöksiä (*calque translation*; kääntämisstrategioista ks. Vinay & Dalbernet 1995 [1958]; Leppihalme 1994; Nedergaard-Larsen 1993; Pedersen 2005). Niitä ei ole kotoutettu, eli niihin ei ole lisätty piirteitä, jotka helpottaisivat ymmärtämistä suomalaisessa kulttuurissa (vrt. *have goosepimples* olla *kananlihalla*; ks. Penttilä & Muikku-Werner 2012: 127).

Sanasanainen käänнос tuo mukanaan vieraan sosiokognitiivisen ympäristön, jota toisen kulttuurin jäsen ei aina kykene hyödyntämään päättelyn perustana; käännöksen perusyksikköhän ei laajasti ajateltuna ole sana tai teksti vaan kulttuuri (Bassnett & Lefevere 1998; Fan 2007: 222). Idiomeja ammattimaisesti käännettäessä pyritäänkin valitsemaan kohdekielestä ilmaus, joka välittää samantapaisia implikaatioita kuin lähtökieleessä, jotta figuratiivinen merkitys siirtyisi (ks. esim. Gutt 1991). Bortfeld (2003) on tutkinut, miten ihmiset ymmärtävät vieraskielisiä idiomeja, kun ne on käännetty sanasanaisesti omaan kieleen. Joskus kohdekielen puhuja ymmärtää sanonnan, joskus taas tarvittaisiin tietoa lähtökielen historiasta ja kulttuurista, jotta merkitys siirtyisi. (Mas. 226.) Myös tarkastelemamme lainaidiomit sisältävät elementtejä, jotka edellyttävät esimerkiksi amerikkalaisen tai brittikulttuurin tuntemusta. Toisaalta kulttuurin tuntemus tässä mielessä on joustava käsite. Suomessakin on runsaasti muiden kielten kanssa jaettua idiomiaina, joka perustuu muun muassa antiikin kulttuuriin, Raamattuun, länsimaisen kirjallisuuden klassikoihin tai muinaisiin legendoihin. Välittyvät asiat voivat olla melko kaukana suomalaisesta kulttuurista, mutta niiden voidaan katsoa kuuluvan yhteiseen länsimaiseen kulttuuriperintöön, jonka myös suomalaiset jakavat. (Ks. esim. Piirainen 2012.) Valituista idiomeista vain *Baabelin torni* liittyy selvästi siihen yhteiseen länsimaiseen kulttuuriperintöön, jonka myös suomalaiset ovat jo vuosisatojen ajan jakaneet. *rampa ankka* ja *apina selässä* sen sijaan eivät ole suomalaisille tuttuja kulttuurisia käsitteitä.

Koska kieli perustuu inhimillisiin kokemuksiin ja käytänteisiin, idiomitkin selittyvät yhtäältä syvemmästä taustasta, biologiasta, toisaalta lokaalisesta taustasta, paikallisista käytännöistä ja tavoista. Aineistomme nuorissa lainaidiomeissa (*apina selässä* ja *rampa ankka*) on mukana biologista tietoa (ks. Penttilä, Nenonen & Niemi 1998; Searle 1983). Niissä esiintyvät eläimet – samoin kuin kehonosa ja kehonosan toimimattomuutta eksplikoiva sana – ovat kaikille tuttuja. Lisäksi idiomeihin liittyy metaforisuutta (Nunberg ym. 1994: 492–393); idiomien merkitys on johdettavissa käsittemetaforan – tai metonymian – kautta. Käsittemetaforissa eläin on tyypillinen lähdealue, jolta metaforiset ilmaukset otetaan toisen alueen ymmärtämiseksi (Lakoff & Turner 1989: 203; nykyslangin eläinmetaforista ks. Nahkola 1992): esimerkiksi PEOPLE ARE ANIMALS tai HUMAN BEHAVIOUR IS ANIMAL (Kövecses 2002: 283–284). Sinänsä kiinnostavaa on, miksi juuri *apina* ja *ankka* ovat valikoituneet tarkastelemiimme sanontoihin.

Biologiset idiomit ovat yleensä läpinäkyvämpiä kuin kulttuuriset. Aineistomme vanhimmissa idioimissa *Baabelin torni* tieto on vieraasta kulttuurista: jäljet johtavat Babyloniaan. Siellä sijainnut, Napopolassar ja Nebukadnessarin aikana (600-luku eaa.) rakennettu Marduk-jumalalle omistettu 'taivaita tavoitteleva' temppelitorni on raunioita tutkineiden arkeologien mukaan rakennettu paljon vanhemman tornin jäännösten päälle ja on mahdollista, että juuri se saattaisi olla Raamatun mainitsema torni (Junkkaala 2014). *Baabelin torni* on siis voinut sisältää todellisen tarkoitteen. Tosin useimmille torni lienee tuttu myyttien tai uskonnon kontekstista. Erisimenä *Baabeli* on partikulaarinen, mikä joko edistää tai estää ymmärtämistä. Oletamme kuitenkin, että tämä vanhempi idiomini on suuritaajuisempi kuin uudet, joten edellytyksiä sen kohtaamiseen ja kuvaannolliseen merkitykseen tutustumiseen on periaatteessa ollut.

Valitsemiemme idiomien keskeisin elementti on nominilauseke. Se voisi olla verbikin, mutta arjen kokemuksiin vahvasti kytkeytyvinä tämäntyyppiset sanonnat (esimerkiksi *potkaista* idioimissa *potkaista tyhjää* 'kuolla') voisivat liikaa ohjata tulkintoja kirjaimelliseen suuntaan (tämänsuuntaisista havainnoista ks. Vulchanova ym. 2011: 221). Tosin 'vahvemmassa' verbistä voi olla myös hyötyä. Kun syntyperäisten englanninpuhujien piti sijoittaa latviasta sanasanaisesti käännetty idiomini *to go to butter* semanttiseen luokkaan (vaihtoehtoina paljastus, viha, hulluus, kontrolli ja salamyhkäisyys), *go to* johdatti ajattelemaan merkitykseen sisältyvän suuntaisuuden vuoksi mentaalista transformaatiota, jolloin merkitys 'tulla hulluksi' oli pääteltävissä (Bortfeld 2003: 226–227). Toki tässä on osin kyse vain satunnaisista kielellisistä eroista ja siitä, että englannissa on myös idiomini *to go crazy/mad* 'tulla hulluksi', joka auttoi tulkinnassa.

3.2 Kysely ja informantit

Kaikkien tutkimiemme 20 idiomini joukosta tunnettiin huonoiten nyt analysoimamme käännsidiomit *Baabelin torni*, *apina selässä* ja *rampa ankka*. Toisaalta tavoitteenamme nimenomaan oli, että idiomit olisivat mahdollisimman vieraita. Tällöin ei noudeta suoraan muistista sinne kokonaisuutena varastoitunutta idiomia, joten toivomme pääsevämme käsiksi idiomien ymmärtämisen prosessiin.

Aiemmin tutkimusta on tehty sekä kontekstittomista että kontekstillisistä idioimeista. Testi-idioimimme ovat irrallisia, vain yleistävillä tekijäviitteillä *joku* tai *jokin* minimaalisesti kehystettyjä. Ne on esitetty kyselylomakkeessa seuraavassa muodossa (ilman tässä annettua selitystä): 1) (jokin on)⁴ *Baabelin torni* 'jokin on kielten ja kulttuurien moninaisuus tai sekamelska', 2) (jollakulla on) *apina selässä* 'jollakulla on ongelma' ja 3) (joku/jokin on) *rampa ankka* 'joku on (poliittisesti) toimintakyvytön'. Idiomit siis rakentuvat kahdesta osasta, *olla*-verbistä ja substantiivista paikallisuutta tai ominaisuutta ilmaisevine määritteineen. *olla*-verbi on sopivan neutraali kollokaatti, joten huomio kiinnittyy idiomien ytimeen eli nominilausekkeeseen.

4. Päädyimme antamaan idiomini muodossa, johon on merkitty mahdollinen agentti tai muu keskeinen lauseenjäsen indefiniittipronominilla. Näin ei tarvinnut turvautua infinitiivimuotoon, vaikka se on leksikografinen perusmuoto (sanakirjojen hakusanojen valinnasta ks. esim. Korhonen 1995: 13–21, 2001: 28). Koska osa vastaajista oli nuoria, halusimme tehdä idioimeista mahdollisimman havainnollisia.

Koska tutkimme ennen kaikkea sitä, miten merkitystä prosessoidaan ilman kontekstietoa, sanonnat esitettiin ilman tekstiyhteyttä. Kun kontekstia ei ole, ei merkitystarjokkaita ole voitu eliminoida sen vuoksi, että ne olisivat kyseisessä yhteydessä järeitä. Ympäröivän tekstin puuttuminen on tietysti epäluonnollista, koska idiomien figuratiivisuus tulee näkyville ennen kaikkea kontekstin kautta. Kyselymme ohjeistuksessa kuitenkin puhuttiin koko ajan sanonnoista, joten vastaajat saivat vihjeen edetä muun kuin kirjaimellisen tulkinnan suuntaan. Jonkin verran ohjaavia olivat myös idiomeihin liitetyt indefiniittipronominit, jotka kiinnittävät idiomien joko elolliseen tai elottomaan referenttiin.

Tutkimuksemme menetelmänä on lomakekysely, joten se eroaa niistä kokeellisista testeistä, joita psykolingvistit tekevät. Kyselyvastaukset ovat myös luonteeltaan erilaisia kuin testiolosuhteissa kerätty pitkälti tiedostamaton reaktionopeuksiin perustuva tieto. Kyselyllä kerätty informaatio havainnollistaa vastaajien idiomien merkityksiin liittämää tietoa ajattelua ja näin ollen täydentää kokeellisilla testeillä saatua kuvaa idiomien prosessoinnista. Selvittääksemme kulloisenkin idiomien ymmärtämisen taustoja kysyimme informanteilta ensin sanonnan merkitystä. Heitä pyydettiin kuvaamaan näkemyksensä merkityksestä omin sanoin, mikäli idiomi oli outo tai sitä ei muistettu. Omaan arvaukseen päätymistä pyydettiin perustelevaan. Joskus informantit vastasivat, etteivät tiedä merkitystä eivätkä osaa edes ehdottaa mitään. Lisäksi tiedusteltiin, tunnettiinko sanonta entuudestaan. Informanteilta pyydettiin myös tietoa heidän iästään, sukupuolestaan ja kielitaidostaan. Koska arvelimme idiomeihin asennoiduttavan eri tavoin, kysyimme myös vastaajien mielipiteitä niistä ja niiden soveliaasta käyttöyhteydestä saadaksemme tietoa esimerkiksi uusien tulokkaiden vastaanotosta. Kielen muutoskehitystä seurattaessa on kansanlingvistien mielestä hyvä perehtyä maallikoiden, ei-lingvistien, näkemyksiin (Vaattovaara 2005: 473). Koska olemme kiinnostuneita maallikoiden kielellisistä asenteista ja heidän kielenkäyttöä koskevista havainnoistaan yleensä, lähestymistapaamme voisikin joiltain osin pitää kansanlingvistisenä (Preston 1999: xxiv). Tässä artikkelissa ei kuitenkaan ole mahdollista puuttua idiomeja koskeviin kommentteihin kuin ohimennen.

Ohjeistuksessa puhuimme sanontojen ymmärtämisestä. Erityisesti tähdennettiin sitä, ettei tärkeää ollut vastauksen oikeellisuus vaan se, miten sanonta oli mahdollista tulkita. *Sanonta*-maininnan avulla pyrimme estämään täysin konkreettiset kuvaukset esimerkiksi rammasta ankasta. On tietysti selviö, ettei mikään parafraasi pysty kuvaamaan idiomien sisältöä täydellisesti, koska idiomilla on omat, joskus hyvinkin rajalliset käyttöyhteytensä (ei voi esimerkiksi sanoa, että *murhattu heitti veivinsä*), omat tyylilliset vivahteensa ja sen valintaa ohjaa tietty asennoituminen (Vega-Moreno 2001: 76). Tässä yhteydessä parafraasi on riittävä: koska kontekstia ei ole otettu huomioon, pragmaattisiin ja stilistisiin rajoituksiin ei ole tarpeen puuttua.

Kaikkiaan kyselylomakkeemme täytti 107 vastaajaa. Vastaajina ovat 8-luokkalaiset (koodi 8; 14–15-vuotiaita; N = 13) sekä lukiolaiset (koodi L; 16–17-vuotiaita; N = 26), suomen opiskelijat (koodi SOP; 20–26-vuotiaita; N = 15) ja englannin kääntämistä opiskelevat (koodi KOP; 24–41-vuotiaita; N = 9), keski-ikäiset (koodi KI; 35–50-vuotiaita; N = 28) ja iäkkäämmät, eläkkeellä olevat henkilöt (koodi VA; 64–88-vuotiaita; N =

16).⁵ Nuorten suuri osuus selitty osin sillä, että heitä on helpompi saada vastaajiksi, mutta toisaalta he ovat paljon tekemisissä tekstien ja niiden tulkintojen kanssa, joten oletimme heidän suoriutuvan tehtävästä helposti. Englannin kääntäjäopiskelijat on valittu eräänlaiseksi kontrolliryhmäksi, sillä kaksi uusinta idiomiä ovat sanasanaisia käännöksiä, jotka heidän oletetaan tunnistavan kielitaitonsa vuoksi. Keski-ikäisten vastaajajoukossa ovat selvästi yliedustettuina korkeakoulututkinnon suorittaneet. Lisäksi tavanomaista useampi heistä on työssään tekemisissä kielen kanssa, minkä voi jossain määrin nähdä myös hyötynä, sillä moni heistä on tavallista tottuneempi analysoimaan kieltä ja pohtimaan erilaisia kielellisiä merkityksiä sekä todennäköisesti pysyy myös verbalisoimaan mietteitään paremmin kuin keskivertomaallikko.

Aiemmat tutkimukset (esim. Cacciari 1993) viittaavat siihen, että sekä aikuiset että lapset hyödyntävät systemaattisesti kirjaimellisia merkityksiä koko idiomien merkityksen selvittämiseksi. Vaikka informanttimme olivat selvillä siitä, että kyseessä oli sanonta, uskomme kokonaismerkitystä jäljitettävän erilaisin strategioin ja tarjottujen tulkintojen vaihtelevan abstraktioasteeltaan. Piaget'n mukaan (1988: 87–88) lasten ajatusmaailma muuttuu ratkaisevasti heidän ollessaan 11–12-vuotiaita. Tällöin siirrytään formaalisten operaatioiden vaiheeseen. Ajateltavan kohteen läsnäolo ei enää ole välttämättömyyttä, vaan nuori kykenee ajattelemaan asioita mielikuviin nojautuen – abstraktisti. Sitä kaikki informanttimme ovat tavallaan yhdenvertaisessa lähtöasemassa. Virheelliset tulkinnat voivat johtua sanontaan sisältyvistä sanoista eri tavoin.

4 Idiomikonstituentit ja idiomien merkitys

On sanottu, että konstituenttien kirjaimellisilla merkityksillä on tuskin mitään tekemistä idiomaattisen merkityksen kanssa (ks. Flores d'Arcais 1993: 79). Tekstien maailmassa kirjaimellinen tulkinta yleensä estyykin erityisesti niissä tapauksissa, joissa x on y -tyyppisen idiomien subjektipaikan täyttää arkitodellisuuden vastainen vaihtoehto (Moon 1998: 179). *Nokia* lauseessa *Nokia on enää vain rampa anka* pakottaa kyseenalaistamaan *ankan* elollisuuden. Yleensä varsinkin tutut idiomit kuvaannollisine merkityksineen noudetaan lausekkeina (*top-down*-prosessi), mutta jos kyse on tuntemattomasta idiomista, on todennäköistä, että merkitystä jäljitettäessä edetään sana sanalta (*bottom-up*-prosessi; Vega-Moreno 2001: 100). Näin ollen – kuten edellä (ks. s. 375) totesimme – näkemys erillisten konstituenttien osattomuudesta merkityksen syntyyn on liian jyrkkä, ja seuraavaksi pyrimmekin materiaalimme avulla todistamaan, että niihin tukeudutaan monilla tasoilla. Toki testi-idiomiemme kontekstittomuus edistää sitä, että jonkinasteista konkretiaa sisältyy tulkintoihin.

Seuraavissa alaluvuissa käymme läpi vastauksissa esiin nousseita ajatuksia muutamasta eri näkökulmasta: mikä vastausten perusteella näyttää idiomien avainsanana, merkityksen hahmottamisen lähtökohtana, ja kuinka konkreettisia tai abstrakteja teh-

5. Kiitämme Maija Leinosta avusta koululaisaineiston hankinnassa. Keski-ikäisten vastausten hankinnasta olemme kiitollisia Nana Uitolle, Marketta Karttuselle ja Jari Hartikaiselle, jotka hankkivat meille informantteja omista työyhteisöistään.

dyt merkityspäätelmät ovat? Tämä ei suinkaan tarkoita sitä, että nämä näkökulmat erottuisivat aina selkeästi informanttien vastauksista. Usein samastakin vastauksesta on hahmoteltavissa useita erilaisia ulottuvuuksia. Olemme valinneet esimerkkejä siitä, millaisia strategioita vastausten perusteella on hyödynnetty merkityksen tulkinnan apukeinoina. Tärkeämpiä tässä havainnollistamisessa ovat luonnollisesti ne vastaukset, joissa idiomien merkitys ei selvästi ollut ennalta tuttu, sillä ne auttavat hahmottamaan, millaisia keinoja idiomien tulkinnassa voidaan käyttää.

4.1 Konstituenttien konkretia: avainsanat ja ensyklopedinen tieto

Aiemmin (ks. s. 376) esitimme näkemyksen, jonka mukaan avainsanalla on ratkaiseva asema idiomien identifioinnissa. Kun testissämme esiintyvät sanonnat on sidostettu semanttisesti melko ”tyhjään” *olla*-verbiin, niiden avainsanaksi tarjoutuu lähinnä jompi-kumpi substantiivilausekkeen sanoista. Idiomaattisen ilmauksen merkitys ei siis välttämättä aktivoitu sen ensimmäisestä sanasta (Cacciari & Tabossi 1988; Tabossi & Zardon 1993), vaan idiomaattisuuden hahmottamisen kohta vaihtelee ilmauksittain. Erityisesti jos sanonta on vieras, toinen sana voi olla tulkinnassa toista tärkeämpi. Kuulija ymmärtää (*decode*) kuitenkin jonon konstituenttien ilmaisemat (*encoded*) käsitteet ja prosessoi niihin liittyvää informaatiota. Osa käsitteeseen kytkeytyvästä ensyklopedisesta tiedosta voi olla keskeistä tulkittaessa jonoa kirjaimellisesti, kun taas toiset elementit eivät ole lainkaan tarpeellisia. Yksilön kognitiivisesta ympäristöstä aktivoituu vain relevantiksi hahmotettu. (Gutt 1991: 22–24; Vega-Moreno 2001: 85, 101.) Jos esimerkiksi *Baabeli* on päättelyn lähtökohta, ei kaikkea ensyklopedista tietoa, esimerkiksi tornin sijaintia, koskaan edes yritetä palauttaa mieleen. Samoin vaikkapa ankan uimataitoisuuden tai sen latinankielisen nimen *Anas platyrhynchos f. domestica* tietäminen ei ole välttämätöntä merkityspäätelyn perustana. Sen sijaan räpyläjalkaisuuden muistaminen auttaa hiukan eteenpäin, koska se selittää liikkumisen kömpelyyttä; tämän ominaisuuden kautta on taas päästävässä eteenpäin irti konkretiasta.

Seuraavien esimerkkien avulla pyrimme selvittämään, ovatko avainsanoja *baabeli* vai *torni*, *apina* vai *selkä*, *rampa* vai *ankka*. Mikäli merkityksen päättelyn lähtökohdaksi valitaan jossain määrin odotuksenmukaisen lekseemin (fraasin ensimmäisen sanan tai lausekkeen edussanan) asemesta epäodotuksenmukainen, on kiinnostavaa nähdä, onko vastauksista löydettävissä tai pääteltävissä syitä tämän vaihtoehdon suosintaan.

Baabelin torni -idiomi on substantiivilauseke, jonka edussanana olevaa appellatiivia edeltää *propri*, elotontarkoitteinen genetiivimäärite. Genetiiviattribuuttirakenne sinänsä on suomessa hyvin moniulotteinen, kuten Jaakola (2004) osoittaa soveltaessaan genetiivin analyysiin kognitiiviseen kielioppinäkemukseen pohjautuvaa viitepistemallia. Tämä moniulotteisuus voi osaltaan myös vaikuttaa siihen kirjoon, jolla koehenkilöt ovat idiomien merkitystä tulkinneet. Tässä tapauksessa genetiiviattribuutti kiintopisteenä on paikka, joten perinteisemmän analyysin mukaan se vastaa merkitykseltään paikallissijaista adverbialia: *torni* Baabelissa. (Mts. 2004: 106–118; ISK 2004: § 574.) Mooseksen kirjan mukaan yksikielinen ihmiskunta halusi rakentaa Baabelin kaupunkiin tornin tavoittaakseen taivaan. Moisesta ylimielisyydestä vihastunut jumala

sai aikaan kielellisen sekasorron, ja erikieliset ihmiset hajaantuivat ympäri maailmaa. Tämän taustatiedon hallinta tai puute vaikuttaa tulkintoihin (ks. myös Vega-Moreno 2005: 402).

Konkreettisella tasolla huomio kiinnitetään lopputulokseen: tornista ei tule kestävä (esim. 1). Kertomus tornin hajoamisesta vaikuttanee kuitenkin tulkintaan myös esimerkeissä 2 ja 3, koska vankan tornin sortuminen olisi pelkän maailmantiedon perusteella outoa.

- (1) Tästä en ole aivan varma, mutta voisiko se viitata siihen, että jokin on rikki? Päädyin arvaukseeni Baabelin tornin sortumisen perusteella. (KOP/N₉)⁶
- (2) Vankka rakennus joka sortuu. (L/M₁₃)
- (3) Jos käytetään rakennuksesta tai rakennelmasta, niin silloin kai tarkoittaa sitä, että rakennelma on huteraa ja tulee todennäköisesti sortumaan. (KI/N₈)

Jos Baabeli (torneineen) ei ole tuttu kulttuurisena ilmiönä, sanan merkitys ei avaudu. Onkin havaittu, että erikoislaatuiset leksikaaliset elementit vaikeuttavat ymmärrettävyyttä (Vulchanova ym. 2011: 226). Näin ollen Baabeli ei aina käy tulkinnalliseksi lähtökohdaksi, joten ymmärtämisen avainsanaksi nouseekin *torni* eli 'kapea korkea rakennelma' (KS s. v. *torni*). Konkreettisimmillaan ominaisuus korkeus yhdistetään kuviteltuun torniin tai johonkin muuhun kohteeseen (esim. 4). Vaikka vastaajia tavallaan ohjattiin *jokin*-sanalla, tornin ominaisuudet (muutettuna ihmisen kuvaukseen sopivaksi pituudeksi) voidaan siirtää esimerkiksi henkilölle (esim. 5):

- (4) – – mutta luulisin että se kuvaa, että jokin on todella korkea. (8/M₄)
- (5) – – pitkää ihmistä. Tornithan ovat tavallista korkeampia rakennuksia. (L/N₅)

apina on pienitaajuinen sana, joten huomio kiinnittyy siihen jo tarkoitteen kiinnostavuuden vuoksi. Se esiintyy sanonnassa *apinan raivolla* 'kovalla yrittämisellä, kiihkeästi'. Kun yritetään tavoittaa *apina selässä* -idiomin merkitys, on mahdollista miettiä *apinan* kirjaimellista tarkoitetta. Sinänsä apinasta tiedetään yleensä varsin paljon toisin kuin esimerkiksi Baabelista (tiedon saatavuudesta ks. esim. Gutt 1991: 17). Siten idiomien englannista poimintu voi olla varma siitä, ettei käännytyssä lausekkeessa siirry yhtään outoa tarkoitetta. Jos apinaa pitäisi kuvata jollekulle, monet kiinnittäisivät huomiota sen ketteryteen ja vikkelyteen, jopa levottomuuteen, mikä näkyy myös saamissamme vastauksissa. Siihen voi vertautua ylienerginen ihminen, lähinnä lapsi. Apinan ja ihmisen lähisukulaisuuden tietäminen tekee vertailun luontevaksi (esim. 6–8).

- (6) sanonnalla voisi vaikka kuvata jonkun ketteryttä? sillä apinoita yleensä verrataan ketteriksi ja ihmismäisiksi (8/N₁)

6. N = nainen; M = mies; ? = sukupuolta ei tiedetä; numerot erottelevat vastaajat toisistaan.

- (7) jollakulla on riehakas lapsi mukana (L/N6)
- (8) voisi tarkoittaa, että joku puhuu tai käyttäytyy holtittomasti, kuin apinan ohjaimena (KOP/N3)

Apinan yhtenä ominaisuutena pidetään kykyä matkimiseen, mikä näkyy myös verbijohdoksesta *apinoida* (vrt. englannin *monkey* merkityksessä 'apinoida') ja synnyttää suoran toiminnallisen vertailun ihmiseen, joka jäljittelee toista. Tämäntapainen analogisuuden, samankaltaisuuden tai vastaavuuden, hahmottaminen on yksi merkityksen etsinnän lähtökohdista (esim. 9–10).

- (9) Ei tietoa. Olisiko tällaisella henkilöllä joku matkija ("apinoija") joka pyrkii toimimaan samalla tavalla kuin kohdehenkilö. (KI/M12)
- (10) matkia jossain asioissa toista tai toisia? (VA/M9)

Apinan tiedetty kyky kiipeillä puiden oksistossa yhdistyy vastaajien mielissä myös roikkumiseen (esim. 11–12). Kun selän hahmotetaan kuuluvan ihmiselle, ei tarrautuminen olekaan enää asianomaisen kannalta miellyttävää (vrt. apinaemon selässään kuljettama poikanen). Monissa tulkinnoissa apina vaihtuu ihmiseksi, joka on toiselle rasitteeksi (esim. 11–13).

- (11) Voisi tarkoittaa ihmistä, joka roikkuu toisessa kuin apina. Mahdollisesti syö myös paljon banaaneja! [hymiö] (L/N26)
- (12) Jollakulla on riippakivi roikkuja. (8/N10)
- (13) – – että jollakulla on jokin holhottava ihminen huolehdittavana ja perässä. taakkana ettei voi liikkua niin vapaasti. (L/N2)

Se, että *selkä* on tavallisempi sana kuin *apina*, voi olla syynä siihen, että se on vähemmän esillä tulkinnoissa. *apina* on kiinnostavampi lähtökohta, mutta toisaalta minkä tahansa idiomien ensimmäinen sana on usein sen avainsana. *selässä* on mahdollinen lokaalisina ilmauksina: *selässä on jotain vikaa* tai *kannoin häntä selässäni*. Sanaan *selkä* liittyy useita idiomeja, kuten *silmät selässä*, *selkä vääränä*, *kääntää selkensä* ja *puukottaa selkään*. Periaatteessa sana, joka esiintyy eri idiomeissa, saattaa palauttaa mieleen erilaisia ensyklopedisia oletuksia, implikaatioita, jotka taas saattavat johtaa päättelyn erilaisille poluille (Vega-Moreno 2005: 403): esimerkiksi idiomeissa *leikata siivet huhuilta* ja *ottaa siipiensä suojaan* sanan *siipi* konnotaatiot värittyvät eri tavoin.

Kipeä tai kyttyräinen selkä johtunee apinasta, joten se on todennäköisesti ollut avainsanana esimerkkien 14 ja 15 tulkinnoissa. Näissä tapauksissa merkitystä etsitään kausaalisuuteen tukeutuen (Cacciari 1993: 40). Selässä kantaminen fyysisenä tapahtumana edellyttää tietysti kannettavaa, mutta esimerkissä 16 korostuu kantamisen toiminta, ei niinkään kohde. Tästä esimerkistä puuttuu esimerkkeihin 11–13 liittyvä kielteisyyttä.

- (14) selkä kipeä (VA/N6)
- (15) onpas mummolla iso kyttyrä selässä – on kovaa työtä tehnyt (VA/N10)
- (16) arvaus: joku on toisen reppuselässä (L/N23)

Ensyklopedinen tieto rampuudesta yhdistyy liikuntavammaan, jonka vakavuuteen liittyvät mielikuvat vaihtelevat tietysti yksilöittäin. Ankan lajitunnuksena sanakirjoissa mainittu räpyläjalkaisuus on puolestaan olennaista tietoa sikäli, että räpyläjalkaisten on hankala edetä maalla, toisin kuin vedessä. Anka näyttäytyykin yhtäältä vaappuvana kävelijänä, toisaalta hyvänä uijana. Kun kyseessä on määritteen ja edussanan kiinteä liitto, ei idiomien *rampa ankka* avainsanaksi kovin selvästi hahmotu kumpikaan niistä.

Kuten aiemmin (ks. alalukua 4.1) todettiin, kaikkia tarkoitteen ominaisuuksia ei yleensä prosessoida punnittaessa konstituenttien vaikutusta idiomaattisuuden rakentumiseen (Vega-Moreno 2001: 82). Voidaan kysyä, onko ankasta puhuttaessa ramppuus eksplikoitu sen varmistamiseksi, ettei kukaan mieltäisi sitä sulavasti liikkuvaksi vesilinnuksi. Koululaisten vastauksissa huomio keskittyy nimenomaan kävelytyyliin, kuten esimerkeissä 17–18.

- (17) Ehkä ei kykene liikkumaan. (8/N7)
- (18) Liikkuu tosi huonosti. Ankat liikkuvat tosi huonosti jo muutenkin ja rampana ankkana todella huonosti. (8/?9)

Rampa ankka ”biologisena” oliona on aika epätodennäköinen tuttavuus, joten lähes kaikissa vastauksissa tarkoitteena on jokin muu kuin ankka. Osalle vastaajista riittävä ja vähän vaivaa aiheuttava prosessi on siirtyminen vaappuvasta konkreettisesta ankasta vaivalloisesti liikkuvaan ihmiseen. Relevantin merkityksen selvittämiseksi ei tarvita enempää päättelyä. Jos huomio keskitetään pelkkään sanaan *ankka*, keinuva eteneminen ei välttämättä leimaudu kielteiseksi vaan ”hassuksi” (esim. 19–20). Kiinnostavaa on se, että vaikka huonosti liikkuvaan ankkahan suhtaudutaan myönteisesti (esim. 21), idiomien *ankka* voi arvottaa kielteisesti: horjahtelulle on löytynyt kausaalinen yhteys humalatilaa (esim. 22).

- (19) Hitaasti kävelevä ihminen? Vaappuva ihminen? (L/N7)
- (20) Sanoisin että (jokin) kulkee hassusti (?) (SOP/?8)
- (21) Jokin kävelee kuten ankka, ei pääse eteenpäin. – – Ihan hauska, ankka sympaattinen. (SOP/N10)
- (22) ??? ankkahan vaappuu, miten pahasti vaappuu rampa ankka, hmmm... olisiko joku totaalissa humalatilassa hoiperteleva kuin rampa ankka. En tiedä. (KI/N4)

Kun puhutaan ensyklopedisen tiedon vaikutuksesta merkityksen hahmottamiseen, on muistettava, että testimme ohjeistuksessa puhutaan sanonnoista. Näin ollen täysin konkreettiset tulkinnat eivät välttämättä enää ole todennäköisiä. Silti jotkut – varsinkin nuoremmista – vastaajista pysyttelevät melko lähellä kokemusperäistä todellisuutta. Tällöin konstituenttien kirjaimellinen merkitys ja osa kustakin tarkoitteesta tiedetyistä faktoista ovat mukana pääteltäessä idiomin sisältöä, eikä edussana tai ensimmäinen sana välttämättä ole ainoa eikä tärkein tulkinnan lähtökohta. Tulkintamme avainsanan valinnasta perustuu vastauksiin; testattava keskittää huomionsa nimenomaan jompaankumpaan lekseemiin. Usein yksittäisen sanan yhteydessä siirrytään kuitenkin eri kategoriaan: esimerkiksi apina tai ankka vaihtuu ihmiseksi. Tällainen metaforinen siirtymä (vrt. *olet leijona*) ei ole harvinainen, ja metaforat ovatkin tunnetusti monien idiomien taustalla.

Emme voi tarkalleen tietää, miten testatut merkityksiä prosessoivat. Näyttää siltä, että tuntemattoman ja kontekstistaan irrotetun idiomin tulkinnan ensisijaisena lähtökohtana on se lausekkeen osa, josta on hallussa kokemusperäistä tai ensyklopedista tietoa. Voitaisiin puhua jonkinlaisesta siirtovaikutuksesta, jolla tarkoitetaan yhdessä tilanteessa opittujen tietojen tai taitojen soveltamista jossakin toisessa tilanteessa. Tällainen informaatio on tietyllä tapaa universaalialia, joten konstituenttien varassa edettäessä ei idiomien laina-alkuperä välttämättä vaikuta merkityksen päättelyyn. Ainakin voisi kuvitella, että vieraan idiomin alkuperän tunteminen harvoin helpottaa sen tulkintaa, vaikka tietäisikin sen kielellisen alkuperän, ellei idiomi sitten liity johonkin tyypilliseen kulttuuripiirteeseen, jonka tietäminen auttaisi päättämään sen merkityksen. Sitä paitsi idiomien *apina selässä* ja *rampa ankka* vieraslähtöisyys ei ole kaikkien vastaajien tiedossa.

4.2 Konstituentit: abstrahointi, assosiaatiot ja alluusiot

Erilliset konstituentit voivat edelleen rakentaa idiomin merkitystä, vaikka se olisi jo selvästi irtautunut konkretiasta. Varsinkin substantiivilausekkeen edussanan osuus voi olla hallitseva. Aina ei ole helppo tietää, vaikuttavatko tulkintaan molempiin konstituentteihin yhdistyneet assosiaatiot, mutta uumoiltavissa on jonkinasteista ensiarvoisuutta. Yksittäiseen sanaan liittyvä mielleyhtymä saattaa perustua joko kokemukselliseen tai maailmantietoon. Ehdotettujen merkitysten abstraktiotaso ei kuitenkaan ole niin korkea kuin luvussa 5 käsiteltävissä holistisissa tulkinnoissa.

Jos erisnimi (esimerkiksi *Baabeli*) on tuntematon, sen avulla ei kyetä viittaamaan asiayhteyden ulkopuolelle (Vega-Moreno 2003: 398). Ylipäänsä huomion suuntaaminen yksinomaan Baabeliin ei olisi kovin järkevää, koska kyseinen paikannimi tuskin tarjoaa mitään kiintopistettä, josta edetä. Seuraavissa esimerkeissä on kuitenkin näkyvillä Baabelin osuus tulkinnoissa. Tarkastelun keskipisteessä on Raamatusta tuttu torni, joka assosioituu jonkin hankkeen hitaaseen etenemiseen. Mielteet ovat kielteisiä. Jos Baabelin tornin tarinaa ei tunneta, vertailtavaksi nousee jokin toinen tornilinen rakennus, kuten Iisakin kirkko (esim. 23). Ihmisten erilaiset kokemukset ovat merkityksenannossa keskeisessä asemassa. Verkkaisaan valmistumiseen viitataan informantit tukeutuvat esimerkiksi kouluopetuksessa saamaansa informaatioon

(esim. 24). Sanonnan merkityksen hahmottamisen uskotaan edellyttävän historiallista tai kulttuurista taustatietoa (esim. 25–26).

- (23) – – vaihtoehtoisesti jotain tehdään hyvin pitkän aikaa – vrt. Iisakin kirkko (tämä on reipas arvaus) (KI/N5)
- (24) Historian ja uskonnon opetuksessa puhutaan hitaasta Baabelin tornin kokoamisesta. Työ vie paljon aikaa! (VA/N4)
- (25) Täytyisi tuntea historia hyvin, tämä on selvästi otettu sieltä. (KI/N14)
- (26) villi veikkaus, että sanonta tulee jostain uskonnollisesta asiasta (KI/M18)

Sanaan *torni* liittyvät abstraktit tulkinnat tukeutuvat visuaaliseen mielteeseen (ks. myös Cacciari 1993: 41). Torni on usein keskeinen osa linnoitusta. Koska torniin ei hevin pääse, se on puolustamisen näkökulmasta olennainen elementti ja hahmottuu turvalliseksi paikaksi. Gibbs (1992) on esittänyt, että monien idiomien merkityksen ratkaisemiseen vaikuttaa niiden taustalla olevien käsittemetaforien implisiittinen tunteminen. Tavallisestihan käsittemetaforatasolla HYVÄ ON YLHÄÄLLÄ (Lakoff & Johnson 1980: 16). Näin ollen muiden rakennusten yläpuolelle kohoavaan torniin on liitettävissä myönteisiä arvostuksia: se vertautuu jonkin seikan tärkeyteen (esim. 27). Torni voi kuulua niin kirkkoon kuin linnaan, mikä muokkaa siihen kytkeytyviä assosiaatioita. Jos torni mielletään hallitsijan tai varakkaan henkilön asumuksen osaksi, se hahmottuu erityisen arvokkaaksi (esim. 28). Myönteiset piirteet ovat siirrettävissä myös henkilön ansioiksi (esim. 29).

- (27) jotain pidetään muita arvokkaampana (L/N6)
- (28) – – veikkaan ”todella hienoa” sillä Baabelin torni kuulostaa siltä. (L/M21)
- (29) joku on tukipilari, joka auttaa ja tukee (L/N8)

Kookkuus voidaan tulkita myös rehentelevydeksi (esim. 30). Tornin yhtenä funktiona on ollut toimia vankilana, joten assosiaatiot eivät ole pelkästään myönteisiä. Mahdollinen mielikuva pimeästä tyrmästä yhdistyy synkkään henkilöön (esim. 31). Liika korkeus voi tuottaa myös tasapaino-ongelmia (esim. 32). Huojuva torni saattaa tosin assosioitua samannimiseen näppäryysohjelmien klassikkoonkin.

- (30) jokin on mahtaileva, pröystäilevä rakennelma tai hanke. (KOP/M6)
- (31) – – että jos joku ihminen on pitkä ja sellainen synkkä, niin voi sanoa noin ... (8/N9)
- (32) Tarkoittaa arvatakseni, että jokin systeemi on heikko. Päättelen näin, koska tulee mieleen ”huojuva torni”. (SOP/N9)

Samoin kuin rampaan ankkaan myös selässä olevan apinaan törmääminen on melko epätodennäköistä Suomen oloissa. Mikäli tulkitsija on kuitenkin kohdannut apinoita jossain määrin suotuisissa, vaikka vain fiktiivisissä konteksteissa, idiomien purkaminen lähtee myönteisistä mielteistä, kuten esimerkeissä 33–35.

- (33) En tiedä sanonnan merkitystä. Apinat kantavat poikasiaan selässä, jolloin sanonta voisi viitata vastuuseen toisesta huolehtimisesta. (KI/N22)
- (34) Voisi kuvitella, että jos apina on selässä niin on hauska ja vitsikäs ihminen. Apina on mielestäni symboli huumorille. (L/5)
- (35) En tunne, mutta tulee mieleen, että jollakulla on ”apulainen”, niin kuin Indiana Jones-elokuvassa; apina toimitteli hommia roistolle. (KI/N27)

Apinan selässä kantaminen on kuitenkin vaivalloista, ja useissa vastauksissa puhutaankin *taakasta* ’raskaasta kantamuksesta, kuormasta’ (KS s. v. *taakka*). Konkreettinen *taakka*-sana edustaa väljää negatiivisia mielteitä herättävää yläkäsitettä, jonka ”aläkäsitteenä” apina on toki mahdollinen, joskin yllättävä. Seuraavissa esimerkeissä vastaajien päättely perustuukin juuri kausaalisuuteen: venkoilevaa apinaa ei ole helppo kuljettaa, tai jo moisesta kantamuksesta kuuleminen ohjaa kielteisiin tulkintoihin.

- (36) jollakin on hankalasti kannettava taakka. Apina venkoilee ja hyppii, se ei ole pysyäkseen kyydissä. (SOP/N7)
- (37) Jollakin on taakka kannettavana. Arvelen näin, koska apina selässä ei kuulosta kivalta. (SOP/N9)

Kiinnostavasti parissa tapauksessa idiomi on ymmärretty niin, että selässäolo tuottaa näin matkaavalle edun: hänen ei tarvitse itse tehdä mitään. Tätä mielikuvaa seuraavat päätyvät vapaamatkustaja-tulkintaan:

- (38) Sitä voisi käyttää vaikka tilanteessa, jossa mukana on joku äänekäs vapaamatkustaja. Mielleyhtymä tulee ehkä siitä, että apinat mielletään äänekäiksi, leikkisiksi ja jotenkin hauskoiksi eläimiksi. (KI/N7)
- (39) Sanonta ei ole minulle tuttu. Apina selässä voisi viitata esimerkiksi vapaamatkustamiseen tai jonkinlaiseen epämieluisaan taakkaan, joka seuraa omistajaansa. KOP/N7)

Idiomien jokin on *rampa ankka* rakenne on tyyppiä *x on (kuin) y. y:tä* edustava *rampa ankka* on substantiivilauseke, jonka osat kuuluvat kiinteästi toisiinsa. Kuten edellä (ks. s. 387) todettiin, ei olekaan helppoa erottaa, onko fokus jommassakummassa konstituentissa. Jotkut vastaajista (esim. 40–41) kuitenkin kiinnittävät eksplisiittisesti huomionsa molempien sanojen erillismerkityksiin.

- (40) jokin on rikki? – – päättelin vastauksen siitä että rampa on rikkinäinen ja ankka on ”moka” (uutisankka) (SOP/N12)
- (41) Oma arvaus: rampa ankka voisi viitata johonkin, joka on jo ennestään jotenkin huera tai epävarma (viitaten ankan vaappuvaan kävelyyn) ja sitten vielä sen lisäksi rampa. Eli sanonta voisi viitata johonkin, joka on epävarmaakin epävarmempi. (KOP/N7)

Joissain tulkinnoissa on havaittavissa tukeutumista lähinnä toisen konstituentin synnyttämään mielikuvaan. Kun liikkumisen laatu ei ole ainoa raajojen toimimattomuudesta hahmotettu merkitys, mielteet yhdistyvät ihmisen muihinkin vammoihin (esim. 42–43). Kielessä edetään konkreettisesti liikkumisesta abstraktimmalle tasolle, jolloin rampuus voi merkitä henkisen suorituskyvyn vaillinaisuutta (esim. 44).

- (42) Voisi tarkoittaa jollain tapaa vammautunutta. (L/M4)
- (43) Joka paikka on kipeenä, eikä jaksata tehdä mitään (8/N1)
- (44) Voisiko sanonta viitata toimintakyvyttömyyteen? Tämä veikkaus tuon ”rampa” sanan perusteella. (KI/N22)

Rampuutta ei liitetä vain ihmiseen. Jos assosiaatiot siirtyvät esineisiin, tehtävänsä täyttämättömyys kytkeytyy rikkinäisyyteen (esim. 45). Myös ajatus tai suunnitelma voi olla kelvoton (esim. 46). Tämä suomalaisen vastaajan ehdottama tulkinta on mahdollinen myös englannissa. Kuitenkin englannin kääntämistä opiskeleva hahmottaa idiomien vain englannin kieleen sopivaksi (esim. 47).

- (45) En ole koskaan kuullutkaan! Olisiko vaikka rikkinäinen vekotin? Nyt ei kyllä mielikuviin auta... (KI/N2)
- (46) Huono idea jo lähtökohdiltaan. (KI/M16)
- (47) Sanonta on käänöslainana englannista, jossa se tarkoittaa epäkelvosta tai toimimattomasta. Suomeksi sanonta ei mielestäni tarkoita mitään. (KOP/M6)

Joku rinnastaa ramman ankan tutumpaan rumaan ankanpoikaseen (esim. 48); kyseessä on kirjallinen alluusio H. C. Andersenin satuun. Mielleyhtymä on perusteltu, koska sekä vamma että rumuus voivat erilaisuutta huonosti sietävien maailmassa olla kielteisen luokituksen aihe. Ankka voi siis vertautua inhimilliseen toimijaan, joka on vähemmän täydellinen (esim. 49). Myös ei-elolliselle uutisankalle on omistettu kelvottomuuden piirre: mediamaailman kontekstissa perättömyys on uutisen ominaisuutena kielteinen ominaisuus (esim. 50).

- (48) En ole tästä varma, olisiko että joku on poikkeava, kuten ruma ankanpoikanen. (L/N19)
- (49) – – voisi olettaa tarkoittavan kömpelöä tai tyhmän näköistä. (L/N18)
- (50) ensimmäisenä tulee mieleen uutisankka eli perätön juttu, joka ei leviä kauas tai paljastuu pian perättömäksi...? (SOP/N6)

Kun tulkittavana on entuudestaan tuntematon idiom, muistista on noudettavissa vain sen irralliset leksikaaliset yksiköt. Jos konteksti ei riittävästi tue päättelyä, turvautaan mielikuviin, jotka eivät ole täysin satunnaisia. Varsinkin biologisten idiomien on oletettu olevan kieltenvälisiä, koska ne pohjaavat yleisinhimillisiin kokemuksiin (Vulchanova ym. 2011: 225). Sanasanaisesti käännettyjen idiomien käyttö kertoo kuitenkin siitä, että niiden merkityksen hahmottaminen on mahdollista jaettujen assosiaatioiden kautta. Kielikontaktitilanteessa tällaiset yleisinhimillisiin mielleyhtymiin pohjautuvat idiomit lainautunevat helpommin kuin tiukasti kulttuurisidonnaisiin pohjautuvat.

Vega-Moreno (2001: 86, 101) kritisoi aiempia tutkimuksia siitä, ettei niissä riittävästi selitetä idiomien merkityksen kehkeytymistä osistaan. Tämän luvun esimerkeistä on havaittavissa, että konstituenttiin kytkeytyvien mielikuvien merkitys on tulkinnassa suuri. Omat tuloksemme näyttävät tukevan vähemmän vaivannäön ajatusta: kun saatavilla olevan tiedon perusteella on päädyttävissä johonkin kuvaannolliseen merkitykseen, sen kelpoisuutta punnitaan. Jos tulos tyydyttää relevanttiuden odotuksen, merkitys tulkitaan tarkoitetun mukaiseksi ja prosessointi lopetetaan. (Samansuuntaisista päätelmistä ks. Vega-Moreno mas. 87.) On tietysti muistettava, etteivät vastaajat ole välttämättä kirjanneet vastauksiinsa eksplisiittistä kuvausta prosessin kulusta, joten sen päätepiteestä esittämämme on suhtauduttava varauksellisesti. Kuitenkin informanttien antamien tulkintojen perusteella merkityksen hakeminen pysähtyy eri abstraktiotasoille. Esimerkiksi kävelytyylin luonnehdinta riittää osalle koululaisista *rampa ankka* -idiomin selitykseksi (esim. 17–18), mutta osa poimii (ehkä rampuuden aiheuttaman) kipeyden yleisen jaksamattomuuden syyksi (esim. 43). Alaluvussa 4.2 onkin monta esimerkkiä abstraktiotason ”noususta” verrattuna alaluvun 4.1 tulkintoihin.

Mäntylä (2004) on tutkinut ei-syntyperäisten suomalaisten kykyä tunnistaa idiomien merkityksiä. Vaikka hänenkin testattavansa tiesivät, että esitetyt lausekkeet olivat nimenomaan sanontoja, he valitsivat neljästä tarjotusta vastausehdokkaasta kirjaimellisen, koska eivät osanneet päätellä kuvaannollista merkitystä (mts. 173). Samantapaisesta hapuilusta kirjaimellisen ja kuvaannollisen merkityksen välillä voi olla kyse meidänkin aineistossamme. Seuraavassa luvussa paneudutaan niihin tulkintoihin, joissa merkityksen etsintä tukeutuu idiomien figuratiivisuuteen.

5 Idiomien holistis-figuratiivinen merkitys

Idiomien merkitystä voi pitää erityisenä verrattuna sen konstituenttien merkityksiin, ja se perustuu yleiseen maailmantietoon, joka sisältää käsitemaailmamme. Näin idio-

mit ovatkin luonteeltaan lähinnä käsitteellisiä eivätkä niinkään tai ainakaan pelkästään lingvistisiä. (Kövecses 2002: 201.) Vaikka idiomi koostuisi yksinkertaisista konkreettis-tarkoitteellisista sanoista, sen merkitys on useimmiten abstrakti (Nenonen 2002: 65). Tässä luvussa käsitelläänkin niitä tapauksia, joissa idiomien tulkinta on nimenomaan korkealla abstraktisella tasolla. Näistä – toisin kuin edellisessä luvussa käsitellyistä – merkitysehdokkaista ei ole enää jäljitettävissä kovin suoraa yhteyttä yksittäisen konstituentin sisältämään ensyklopediseen tietoon. On siis ainakin periaatteessa mahdollista, että idiomi tunnetaan kokonaisuena leksikaalisena yksikkönä. Jos idiomi on tuntematon, päättely etenee lekseemien muodostaman kokonaisuuden pohjalta.

Idiomit ovat kieleen vakiinnuttuaan saattaneet täsmällistyä semanttisiksi kiteymiiksi, kuten *munaskuuta myöten* -idiomi, jossa *munaskuu* on nykysuomalaiselle vieras nimitys 'munuaiselle' (Häkkinen 2000: 12). Samantapaista vanhakantaista yksikköä saattaa edustaa *Baabelin tornikin*, jonka täsmällinen tarkoite voi olla tuntematon. Siitä huolimatta tulkinnallisena lähtökohtana voi olla koko substantiivilauseke. Jotkut informanteista voivat muistaa tarinan kyseisen tornin hajoamisesta, mikä pysäyttää merkityksen päättelyn jonkin hankkeen keskeneräisyyden ja epäonnistumisen toteamiseen (esim. 51–52, konkreettisen tornin rakentamisesta ks. esim. 23):

- (51) Kenties jokin asia, joka ei koskaan tule valmiiksi. (KI/N14)
- (52) Toivoton yritys (VA/M5)

Raamattua käännettäessä mukaan on monesti tullut ainesta, joka on myöhempien aikojen lukijoille yhdentekevää (aikasidonnaisten detaljien kääntämisestä ks. Gutt 1991: 27, 31). Baabelin tornin tapauksessa nimenomaan tarinan tuntijalle välittyy kuitenkin opetus ylimielisyyden seuraamuksista, joten vähemmän relevanttien yksityiskohtien (tornin nimi) läsnäolo ei sinänsä estä sanonnan ymmärtämistä. Alkuperäisestä kognitiivisesta ympäristöstä siirtyvät idiomien tulkinnan fokukseksi korkean tornin rakentamisen syyt, ihmisen pyrkimys taivaan tavoittamiseen. Kiintoisaa on havaita, että merkitystarjokkaat ovat sävyiltään kielteisiä: jumalan viha ihmisten ylpeyden vuoksi johtaa rangaistukseen (ks. esim. 53–54).

- (53) Oletan että sanonta kuvaa ihmisen hybristä ja sen seurauksista. Arvaukseni perustuu Raamatun tarinaan Baabelin tornista. (KI/M20)
- (54) jokin (hanke tms.) on suuruudenhullu, ehkä myös lähtökohtaisesti tuhoon tuomittu (KOP/N4)

Baabelin torni -idiomin taustatiedon tuntemuksessa koulutuksella on selvästi näkyvä rooli, sillä englannin kääntämisen opiskelijoista jokaisella otaksuisi olevan jonkinlainen käsitys joko idiomien merkityksestä tai ainakin siitä, mistä sanonta on peräisin. Baabelin torni on nimittäin keskeinen metafora, jolla viitataan kääntämisen syntyyn, ja viittaukset Baabelin torniin toistuvat useissa käännöstieteen opintoihin sisältyvissä teksteissä (esim. 55–56). Jonkinasteinen tuttuus havainnollistaa idiomien ym-

märtämiseen liittyvän henkilökohtaisen taustainformaation roolia: jokin satunnaisestikin ihmisen kokemustaustaan kytkeytyvä tieto auttaa asettamaan idiomien merkityskontekstiinsa. Toki kääntämisen opiskelijoiden ohella osa muidenkin ryhmien edustajista tavoittaa idiomien yhteyden yksikielisyyden vaiheen loppumiseen (esim. 57).

- (55) Raamatusta: kielten sekamelska, tässä ehkä yleinen sekamelska (KOP/N1)
- (56) Mutta toisaalta eikös siinä ollut myös kyse eri kielistä, tai että tornin hajoaminen hajotti samalla kielet? Nyt hävettää jos meni väärin. Jos tornin hajoaminen tarkoittaa kielten hajoamista, niin tarkoittaako Baabelin torni itsessään kielten yhtäläisyyttä? (KOP/N8)
- (57) ”kielten sekamelska tai sekoitus” – puhujasta riippuen joko positiivinen tai negatiivinen käsite – itselleni molempia – alunperin Raamatusta – käytän itsekin. (KI/M13)

Kun kyselyssä korostettiin esimerkkien sanonta-luonnetta, on selvää, että osa halusi etäännyttyä tulkinassaan tarinassa kerrotusta konkretiasta. Jos kielten sekaannuksesta irrottaudutaan, päästään vielä yleisemmälle hämmin tasolle, kuten esimerkeissä 58–59.

- (58) Ehkä sekava, monimutkainen vaikeaselkoinen? (KOP/N4)
- (59) hämmennystä aiheuttava (L/M10)

Sanasanainen käänös idiomista *have a monkey on one's back* pakottaa tulkitsijan ponnistelemaan melkoisesti ymmärtämisen eteen. Ilman alkuperäistä kontaktitilannetta tai kontekstia päättely on vaikeaa. Idiomien käyttönottajat ovat mahdollisesti olettaneet tutuiksi siihen liittyvät ilmiöt ja käyttöyhteydet. Niitä tuntematta idiomien merkityksen kiteyttäminen ’ongelmaksi’ voi perustua analogiaan: mikäli apinan kantamisen selässä uskotaan tuottavan fyysistä räsitusta, on vaiva siirrettävissä henkistä harmia aiheuttavaksi:

- (60) Kokea kasvavaa turhautumista epäonnistumisistaan (etenkin jääkiekkopelaaja ”maalittomasta putkestaan”). (KI/M18)
- (61) jokin ongelma? (SOP/N15)
- (62) Monkey on my back. Jokin asia rasittaa ja vaivaa. (KI/N25)

Alkuperältään amerikanenglantilainen idiomi voi tarkoittaa mitä vain elämänaluetta hankaloittavaa ongelmaa. Englannissa se ei siis liity vain urheilukontekstiin, kuten suomessa pitkälti, vaan tärkeä on myös huumeongelma-merkitys. Sen mainitsevat vain ne, jotka ennestään tuntevat sanonnan, lähinnä englantia hyvin osaavat informantit (esim. 63).

- (63) on suuria ongelmia, mahd. huumeongelma (KOP/N1)

On hyvin ymmärrettävää, että vastaajat päätyvät selässä olevan *taakan* (vrt. edellä konkreettinen kantamus) abstrahointiin, jolloin puhutaan 'rasituksista, vaikeuksista, vaivoista tai huolista' (KS s. v. *taakka*), kuten esimerkeissä 64–65. Taakan kielteisyyden on sinänsä selkeää, esimerkiksi idiomissa *taakka putosi harteiltani* 'olo helpottuu'.

- (64) on jotakin taakkaa (kuvainnollista) (KOP/N5)

- (65) ”raskas taakka harteilla tai sydämessä” – suomen kieleen pesiytynyt käännöslaina englannista – en itse käyttäisi, koska sanonta tuntuu epämiellyttävältä ja tarpeettoman vaikealta yksinkertaisen asian ilmaisemiseen – ”jäähäkkiä kieltä” (KI/M13)

apina selässä esiintyy suomalaisissa teksteissä lähes yksinomaan urheilu-uutisissa, joten idiomien merkityksen tunteminen riippuu paljolti siitä, lukeeko niitä. Kiireellisyys on kuitenkin tullut mieleen kahdella vastaajalla (vrt. *tuli hännän alla* 'olla kiireinen'):

- (66) En tiedä merkitystä. Tarkoittiko tämä sitä, että jollakulla on kiire? (KI/N10)
- (67) Entinen kämppikseni käytti tätä sanontaa tehdessään hirveällä kiireellä viime hetken töitä. Joten tarkoittaa kai, että henkilö on stressaantunut/kiireessä. (KOP/N4)

Myös muutama informantti, joka päätyy lopulta ”väärään” tulkintaan sanonnan merkityksestä, lähtee liikkeelle selvästi holistisesta merkitystulkinnasta ja kytkee idiomien vastaavanmerkityksiseksi kuvittelemaansa toiseen idiomiin (esim. 68). On muistettava kuitenkin, että idiomeista tarjoutuu erilaisia merkitystulkintoja, joten vääräksi arvioimisessa on syytä olla varovainen (ks. myös s. 379). Jälkimmäisessä tapauksessa (esim. 69) englanninkielisen *apina selässä* -idiomin ja toisen idiomien väliseen yhteyteen johtaa nimenomaan niissä esiintyvien sanojen (*chimp ~ chip*) välinen äänteellinen yhteys. Käännöstieteilijät opiskelevat tietävät idiomien lainatavaraksi, mutta ymmärtävät sen silti väärin, mikä todistanee idiomien hallinnan vieraalla kielellä olevan hankalaa opinnoista huolimatta.

- (68) Sanonta on käännöslaina englannista, mutta en tunne sen tarkkaa merkitystä. Arvaan, että se tarkoittaa samaa kuin ”ketunhäntä kainalossa”, eli että jollain on salattuja tarkoitusperiä. (KOP/M6)
- (69) Jostain syystä tuli heti mieleen to have a chip on one's shoulder (ehkä siksi, että chip and chimp näyttävät sanoina samanlaisilta), missä tapauksessa sanonta tarkoittaisi vihaista, katkeraa. (KOP/N8)

Jos idiomin *rampa ankka* figuratiivisuuden lähtökohdaksi ajatellaan metafora, fokus on nimenomaan *ankassa*, jolla on tarkentava määräite. Kuten sivulla 380 mainitaan, yksi metaforien suosituimmista lähdealueista onkin eläimet (Kövecses 2002: 17). Metaforiset idiomit ovat monitulkintaisia: jos ne ovat tuntemattomia, vastaanottaja ei pysty ehkä käyttämään havaitsemaansa samankaltaisuutta tai maailmantietoaan hyväkseen (Moon 1998: 185). Idiomin *rampa ankka* hahmottaminen on kuitenkin mahdollista visuaalisen konkretian kautta (vrt. s. 377; Cacciari 1993: 40–41). Päättelyketjun tuloksesta on nähtävissä terveyden odotuksenmukaisuuden ja arvostuksen korostus, ja rampaan ankkaan vertautuvaan yhdistetään osaamattomuus, turhuus, jopa tarpeettomuus (esim. 70–72):

(70) on jotenkin vajaa ihminen (L/N24)

(71) – – olisiko joku turha / typerä. (L/20)

(72) – – voisi tarkoittaa jonkun olevan heikkoa tai tarpeeton. (L/26)

Edellisissä tapauksissa jokin yksilöstä riippumaton seikka lienee vähäisen toimintakyvyn ainakin osittainen syy, mutta vastuu on siirrettävissä myös toimijalle. Seuraava esimerkki 73 havainnollistaa hyvin sitä, kuinka vieraita kieliä osaavat hakevat tukea tulkinnoilleen muista kielistä ja pystyvät hahmottamaan idiomien käännösluonnetta, vaikka he eivät välttämättä tämän tiedon avulla päädykään idiomin vakiintuneeseen merkitykseen.

(73) ”lahme Ente”, en muista tarkkaa merkitystä, mutta muistelin jotenkin liittyvän saamattomaan ihmiseen. Saksan opinnoista tuttu. (KI/N27)

Ilmausten synnyttämiä emootioita ei voi aina ohittaa: tulkintojen perusteluista paljastuu affektisuus (esim. 74). Esimerkkiin 75 taas sisältyy kausaalisuhde (Cacciari 1993: 40–41): erilaisuuden aiheuttamasta syrjinnästä seuraa yksinäisyys. Näissä esimerkeissä (samoin kuin esimerkeissä 70–72) on havaittavissa samanlaisia sävyjä kuin englannin ’kyvytön tai heikossa asemassa oleva henkilö’ -merkityksessä. Juuri tätä merkitystä englannin natiivipuhujat pitävät selvästi yleisimpänä (Mäntylä 2004: 143). *rampa ankka* on siis jopa kulttuurienvälisesti jossain määrin läpinäkyvä, mikä voi olla yksi selitys sen lainautumiseen.

(74) En tunne merkitystä. Voisiko tarkoittaa että jokin on rempallaan? Rampa ankka luo mielikuvan säälittävästä olennot. (KI/N10)

(75) Jokin on yksinäinen. Arvelen, että rampaa ankkaa syrjittäisiin. (SOP/N9)

Idiomin poliittiseen kontekstiin kytkeytyvä merkitys on joillekuille tuttu, mikä näkyy poliitikon ottamisesta mukaan vastauksiin idiomin merkitystä selitettäessä (esim. 76–78). Toimintakyvyttömyyteen voidaan päätyä abstrahoimalla (ks. s. 391), mutta sen

kohdistaminen tiettyyn ammattiryhmään ei ole kovin odotuksenmukaista. Tunnistetun lainan kohteena on paitsi kielellinen myös kulttuurinen ilmiö. *rampa ankka* on uutiskielessä käytössä varsin yleisesti. Viime vuosina *rampoja ankkoja* ovat Suomessa olleet esimerkiksi Matti Vanhanen, Mari Kiviniemen hallitus, Heidi Hautala, ja keväällä 2013 jopa Jyrki Kataisesta näytti olevan tulossa rampa ankka. Ottaen huomioon, kuinka usein idiomia poliittisessa uutisoinnissa käytetään, sen merkitys tiedetään yllättävän harvoin. On siis aiheellista kysyä, kuinka hyvin rammasta ankasta kertovat uutiset menevät perille.

- (76) Joku poliitikko tai virkamies on menettänyt toimintakykynsä tai toimivaltuutensa. (KI/N7)
- (77) lame duck = on jossain asemassa, mutta ei enää pysty tekemään mitään tärkeitä päätöksiä tai muuten menettänyt merkityksensä, kun seuraaja on jo valittu ja huomio kiinnittynyt tähän (KOP/N1)
- (78) Kykenemätön tekemään päätöksiä. Tuttu sanonta mm. USA:n presidentin kauden lopusta. (VA/M3)

Vaikka idiomissa puheena oleva tilanne tai asia esitetään kuvaannollisesti eikä konstituentteihin liittyvään asiatietoon nojaututtaisikaan, voi taustalla Ingon (2000: 35–36) mukaan joskus olla jotain konkreettista, minkä varassa merkitystä haetaan. Avuksi voivat olla esimerkiksi yleispätevät, tiettyyn elämänpiiriin rajoittuneet tai tiettyyn tilanteeseen rajoittuneet kehykset. Tällainen ajattelutapa tarjoaisi selityksen sille, miten yhtäältä yhteiset ja toisaalta yksilölliset kokemukset asiasta saattavat suuresti vaikuttaa abstrakteihinkin tulkintoihin. Kaikki ihmiset eivät joudu kosketuksiin kaikkien kulttuuristen idiomien kanssa; joissakin tapauksissa voi kyse olla todella vanhentuneesta kulttuurisesta käytänteestä tai suppeaan kehykseen liittyvästä tarkoitteesta (Vulchanova ym. 2011: 225). Mikäli *Babelin torni* -idiomin raamatullinen kehys ei ole tuttu, merkityksen haku ei onnistu. Toisaalta alkukielen käyttökonteksteista saattaa kohdekieleen siirtyä vain yksi: idiomi *apina selässä* on ehkä tuntematon niille, jotka eivät harrasta urheilua tai lue urheilupalstoja.

Myös idiomeissa läsnä olevat toimijat, kokijat tai luonnehdinnan kohteet ovat jo semanttisen kategoriansa (ihminen, eläin, esine, ilmiö) perusteella ohjaamassa tulkintoja tiettyyn suuntaan (Ingo 2000: 35–36.) Apinan laadulliset ominaisuudet tuottavatkin erilaisia päättelyreittejä kuin tornin; tornin yhteydessä tavoitellaan jostain kokemuksen perusteella tuttua tornia, joka auttaisi tulkinnassa. Mikäli idiomi on melko läpinäkyvä, sen erilaiset kuvaannolliset merkitykset saattavat olla pääteltävissä, vaikka idiomia ei tunnettaisikaan. Rauhattoman apinan konkreettinen ”taakkuus” muuttuu henkiseksi paineeksi, tai rammasta ankasta tulee ylipäänsä kyvytön henkilö.

6 Pohdintaa

Koska testi-idiomit ovat informanteillemme yleensä tuntemattomia, niiden merkitystä ei noudeta leksikosta suoraan. Tuttujen idiomien osalta suora haku toki on tavanomaisin strategia, vaikkei sekään aina välttämättä johda täysin oikeaan lopputulokseen. Silti tulkinnat eivät määräydy täysin mielivaltaisesti edes silloin, kun idiomi on lähes läpinäkymätön.

Ensimmäinen tutkimuskysymyksemme koskee idiomikonstituenttien vaikutusta merkityksen syntyyn ja niiden mahdollista keskinäistä tärkeysjärjestystä. Ympäröivän tekstin puuttuessa osien konkreettinen tulkinta on luonteva vaihtoehto. Vastausten perusteella nuorimmat testatut löytävät mielestään ”relevantin” merkityksen lyhyemmän päättelyketjun avulla kuin vanhemmat. Esimerkiksi *rampa ankka* liikkuu huonosti, eikä muusta toimintakyvyttömyydestä ole tarvetta tehdä päätelmiä. Informantin tuotamassa parafrasissa saatetaan silti liikkuu eri abstraktiotasolla kuin alkuperäisessä idiomissa. Idiomien *apina selässä* tulkinnassa ’joku on toisen reppuselässä’ on mukana *selkä*-sana, mutta *apinasta* ei näy enää jälkeäkään. Silti oikeaa kuvallista merkitystä ei tavoiteta.

Odotuksenmukaisimmaksi avainsanaksi hahmottuu idiomien ensimmäinen sana (pois lukien *olla*-verbi ja tekijäviite). Keskeiseen asemaan nousee esimerkiksi määrite *rampa*, koska yhdistyneenä ankkiaan sen kirjaimellinen tulkinta ei tyydytä. Valinta voi olla myös epäodotuksenmukainen, jolloin ratkaisun takana on esimerkiksi tuttuus-tuntemattomuus-ulottuvuus. *Baabelin tornissa* huomio voi kiinnittyä vasta sanaan *torni*, jos *Baabeli* on täysin vieras käsite.

Toinen tutkimuskysymyksemme suuntaa huomion konstituentteihin kytkeytyvän ensyklopedisen tiedon hyödyntämiseen merkitystä ratkottaessa. Vikkeläksi tiedetty *apina* hahmottuu vähemmän miellyttäväksi taakaksi, joten päästään ’ongelman’ merkitykseen. Taustankaan tietäminen ei välttämättä johda oikeaan tulokseen. Vaikka tunnettaisiin Raamatun tarina isottelevasta rakentamisesta, ’kielten sekasorto’ ei hahmotu *Baabelin torni* -idiomin kuvaannolliseksi sisällöksi. Merkityksen etsinnässä saattaa syntyä tiettyjä ensyklopedisia keskittyviä. Esimerkiksi tornin ominaisuuksista korostuu ennen kaikkea päättelyä tukeva, ’korkeaan rakennukseen’ yhdistetty tieto.

Kolmas tutkimuskysymys liittyy ymmärtämisprosessien laatuun: mikä edistää, mikä estää sitä? Vaikka testi-idiomimme on irrotettu kontekstistaan, konstituenttien kombinoinnin epäodotuksenmukaisuus suuntaa kuvallisen merkityksen pohdintaan. Myös ohjeissa käytetty termi *sanonta* antoi vihjeen abstraktin tulkinnan välttämättömyydestä.

Assosiaatiot periaatteessa helpottavat merkityksen rakentamista, mutta ne eroavat kokemustaan mukaan eikä niistä siten aina ole apua. Ramman ankan visuaaliseen mielikuvaan keskittyvältä jää huomaamatta toisen vastaajan hahmottama kausaalisuhte: erilaisuus voi johtaa yksinäisyyteen. Tässä tapauksessa ei tosin kumpikaan reitti johda idiomien konventionaaliseen merkitykseen. Joskus hyvinkin henkilökohtaiset elämäkokemukset voivat olla ratkaisevia tulkinnoissa: esimerkiksi *Baabelin torni* kytkeytyy asianomaisen informantin arkielämän referenttiin, peliin. Aiemmin on havaittu alle 10-vuotiaiden lasten tavoittavan figuratiivisen merkityksen huomattavasti huonommin kuin van-

hempien lasten ja aikuisten, sillä he johtavat merkityksiä omista elämyksistään (Vulchanova ym. 2011: 221). Piaget'n mukaan (1988: 62–80) konkreettisten operaatioiden vaiheessa 7–12-vuotias lapsi kykenee hallitsemaan loogisia operaatioita, mikäli ajattelun kohde on konkreettisesti esillä. Aineistomme perusteella joskus myös vanhemmat informantit nojautuvat arkiseen kokemukseen ja rakentavat idiomien merkityksen sen varaan. Konkretia johtaa usein harhaan, sillä konstruoidun fraasitason käsitteen denotaatio on laaja-alaisempi kuin sanotun kompositionaalinen merkitys. Elollinen *apina* on yksiselitteinen kannettava, mutta 'henkinen taakka' tai 'ongelma' voi olla hyvinkin moniulotteinen.

Jonkin verran päättelyssä hyödynnetään lingvististä metatietoa: idiomit havaitaan lainatuksi, ja sen alkuperäiskieleksi uumoillaan englantia tai saksaa. Jos idiomien merkitystä ei kuitenkaan tiedetä, voidaan sitä rakentaa assosioimalla jokin konstituutti muuhun vastaavaan ilmaukseen esimerkiksi äänteellisen yhtäläisyyden perusteella (ks. esim. 69). Lähtökielen tunnistaminen yksinään ei auta merkityksen tulkinnessa, eikä päättely välttämättä rakennu lähtökielipohjaisesti. Siten idiomien lainaksi tietävä ei ole sen paremmassa asemassa kuin mahdolliseen kotimaisuuteen uskova. Idiomien lainan-
neen tavoitteena on kuitenkin ymmärrettävä ilmaus, joten hän olettanee, että vastaanottaja pystyy hahmottamaan merkityksen jollain tavoin.

Neljänteen tutkimuskysymykseen kytkeytyy olennaisesti se, että tarkastelemiemme idiomien tulkinta heijastelee osin niiden taustalta löytyvää kielikontaktitilannetta. *Babelin torni* on ollut osa suomen kieltä jo niin pitkään, ettei sitä edes hahmoteta lainaidiomiksi. Sen käyttö näyttää rajoittuvan lähinnä alkuperäiseen lainakontekstiin eli Raamattuun. Vanhemmat informantit tuntevat idiomien nuoria paremmin, mikä osaltaan heijastelee suomalaisen kulttuurin muuttumista viime vuosikymmenten aikana: Raamatun kieli ei enää ole tuttua (eri vastaajaryhmien tuloksista ks. liitettä 2). Vastaa-
vasti myös tuoreiden, englantiiin pohjautuvien lainaidiomien tulkinta heijastelee viimeaikaisen kulttuurinmuutoksen aiheuttamaa kielitodellisuutta: englannista on tullut osa jokaisen alakoululaisen kielimaailmaa, kun taas vanhempi polvi ei kieltä yhtä hyvin osaa. Käännösidiomien *apina selässä* merkitystä ei tavoiteta, ellei tunneta suomalaista urheiluslangia. Kiinnostavasti jotkut englannin kääntämistä opiskelevat tai sitä muista syistä hyvin osaavat suhtautuvat kriittisesti lainaidiomien käyttöön.

Idiomien merkitykset saattavat lainautuessa myös muuttua: laajentua tai supistua. Esimerkiksi saksan *lahme Ente* voi tarkoittaa toimintakyvyttömän poliitikon lisäksi liikenteessä tukkeena olevaa hidasta kulkuneuvoa. Englannin *lame duck* puolestaan sisältää peräti kolme politiikkaan liittymätöntä merkitystä; yksi niistä kytkeytyy avun tarpeeseen, toinen laivan ajelehtimiseen ja kolmas yrityksen talousongelmiin (ks. s. 379). Suomessa idiomien *rampa ankka* vakiintunut merkitys näyttäisi liittyvän poliittiseen elämään. Idiomia *apina selässä* suositaan erikoistuneessa urheilukontekstissa, ja sillä viitataan usein urheilijan (henkisiin) ongelmiin. Toki myös supisuomalaisten idiomien merkitykset muuttuvat, mikäli alkuperäinen merkitys esimerkiksi vanhakantaisuutensa vuoksi hämärtyy: *olla härillään* 'olla kiimassa' tunnetaan nykyisin merkityksessä 'olla innoissaan' tai 'suutuksissa' (Muikku-Werner 2010: 389). Tietysti uusien lainaidiomien merkitys on alun perin vaikeaselkoinen.

Suomen kielessä on runsaasti idiomeja, joten mitään välttämätöntä syytä niiden lainaamiseen ei ole. Siitä huolimatta suuri osa idiomeistamme on aina ollut lainatavaraa; erityisesti raamatunkäännökset ovat toimineet sanontojen välittäjinä. Varhemmat kontaktit ovatkin paljolti olleet kirjallisia. Tällöin lainaidiomit ovat levinneet esimerkiksi uskonnollisen kirjallisuuden välityksellä samaan tapaan kuin kotoperäiset idiomimme *Nummisuutareiden* tai *Seitsemän veljeks*en välityksellä. Sillä ei ole ollut merkitystä, ymmärsikö vastaanottaja idiomin lähtökieltä. Raamatun käännösidiomien tehokas levittäjä on ollut kirkollinen kulttuuri: sanontoja on levitetty saarinoissa ja kinkereillä koko kristikunnan käyttöön.

Täysin vastaavaa yhtenäiskulttuuria uusien käännösidiomien levittämiseen ei ole. Toki lainaidiomit usein tulevat nykyään laajalti osatusta englannista, joten estettä niiden välittymiseen suurelle käyttäjäjoukolle ei ole. Nykymedia ja erityisesti internet tarjoavat tehokkaita kanavia päästä käsiksi monenlaisiin englanninkielisiin aineistoihin, joiden kautta myös erilaiset englannin kielen ja englanninkielisen kulttuurin erityispiirteet voivat tulla tutuiksi. Toisaalta osin juuri internetin myötä kulttuuri on kuitenkin nykyään jakaantunut erilaisiin alakulttuureihin, jolloin yhtenäistä jalansijaa esimerkiksi uusien idiomien laajalle leviämiseksi ei välttämättä löydy helpolla. Toki joistain lainaidiomeista (esim. *pitkässä juoksussa*) voi tulla jopa osa suomen arkipuhetta, vaikka kielenhuoltajat kehottavat välttämään niitä. Käytännössä uusien käännöslainaidiomien suosinta saattaa rajoittua tiettyyn harrastajajoukkoon, joka niiden myötä ehkä erottautuu muista. Urheilu ja populaarikulttuuri ovat aihepiirejä, joissa englanninkielinen kulttuuri toimii uusien idiomien synnyttäjänä ja tietynlaisten alakulttuurien muokkaajana. Esimerkiksi internetin keskustelupalstoilta on mahdollista löytää sanasanaisia vastineita hyvin monenlaisille englannin kielen idiomeille, joille ei vastaavan muotoista ilmausta suomeksi ole olemassa, esimerkkinä vaikkapa *kaataa pavut* 'paljastaa salaisuus' (engl. *spill the beans*) tai *potkaista ämpäriä* 'kuolla' (engl. *kick the bucket*).

Ehkä vaikutuksensa on myös sillä, että mitä ilmeisimmin nimenomaan niin sanotut maallikkokääntäjät päätyvät käyttämään vieraasta kielestä sanasta sanaan kääntämiään idiomeja. Ammattikäntäjä pyrkii yleensä muihin ratkaisuihin. Näin uudet lainaidiomit osaltaan havainnollistavat (erityisesti suomen ja englannin välistä) kontaktitilannetta, jossa kielitaidon lisääntyttä idiomien lainaajien ja levittäjien luokka on selvästi aiempaa laajempi ja kieltenvälisen vuorovaikutuksen kenttä on aiempaa rikkaampi ja monipuolisempi.

Sytä sanatarkalle lainaamiselle lienee useita. Jotta yksiselitteinen peruste kyettäisiin nimeämään, pitäisi tuntea konteksti, jossa idiomi on lainattu: maallikkokääntäjä siirtää idiomin äidinkieleensä jossain tilanteessa mutta kenelle? Yhtenä syynä on varmaan tarve tai halu luoda uusia fraaseja kuluneiden tilalle. Jos kyseessä on selvästi nuorten tunnustama ja suosima idiomi, valinnan taustalla voivat olla sen epäodotuksenmukaisuus ja siten kiinnostavuus. (Moon 1998: 274–275). Toisaalta voidaan tavoitella ryhmänsisäistä yhteenkuuluvuutta tai humoristisuutta, mutta vieraslähtöisiksi tunnustettujen idiomien käyttö on myös keino osoittaa tavallista parempaa kielitaitoa (ks. Penttilä & Muikku-Werner 2011: 261–262). Käyttämällä esimerkiksi idiomeja *rampa ankka* tai *apina selässä* osa niiden suosijoista tietoisesti korostaa sitä, että tuntee vastaavan englanninkielisen ilmauksen ja ehkä sen taustalla olevaa kulttuuriakin.

Toisaalta voidaan ajatella, että käännetty idiomit toimii tietynlaisena sitaattina, jolla esitellään alkuperäistä sanontaa. Sitaattihan yleensä estää viestin välittäjän mahdolliset väärät tulkinnat (Gutt 1991: 63). Normaalitylanteessa, jossa siteerattu idiomit esiintyy tekstiyhteydessä eikä irrallisena, kuten tutkimusaineistossamme, on oletettavissa, että kohdekielellä merkityksen päättely seuraa jossain määrin samaa reittiä kuin lähtökielellä.

Apina ja anka ovat tuttuja eläimiä, joten niihin liittyvät idiomit eivät sisällä tarkoitteita, joista ei tiedettäisi mitään. Ainoa erityistietämistä vaativa idiomit on *Babelin torni*. Se on jo lainahetkenä tuonut mukanaan paljon kulttuurista tietoa ja vaatii tarkoitteen tunnistamiseksi nykyäänkin useimmilta turvautumista tietosanakirjaan. Edes idiomien uskonnollista kontekstia eivät kaikki jaa. Raamatun kertomuksen kehykseen sijoittuminenkaan ei välttämättä johda pitkälle abstrahoituneeseen merkitykseen, jolloin lokaalis-esineellisestä tarkoitteesta rakentuisi kausaalisuhteen varassa tulos, kielellinen sekasorto. Tässä artikkelissa käsittelemättömään aineistoomme sisältyy lähes kaikkien tunnistama idiomit *haukkua väärää puuta*. Sen figuratiiviseen merkitykseen päästään jopa suoraan, konstituentteihin tukeutumatta, mikä kertoo siitä, miten tärkeää on kyetä nojautumaan maailmantietoon. Väärää puuta haukkua koira kytkeytyy varsin yleisesti tunnettuun (vrt. *bark up the wrong tree, am falschen Baum bellen ja skälla vid fäl träd*) tapaan metsästä lintuja, joten konkreettista ja visuaalisesta kuvasta on apua, vaikka idiomit olisi outokin. Idiomit *apina selässä* ja *rampa anka* ovat kehyksettömyydessään vaikeammin tulkittavissa, vaikka niistä onkin hallussa ensyklopedista tietoa.

Kuinka todennäköisesti globalistuminen lisää lainaidiomien määrää? Leviääkö tuloikkaiden mukana myös kulttuurisia piirteitä, vai kotoutetaanko idiomeja niin kuin ennenkin? Maurasen (2009) mukaan maapalloistuneen englannin myötä kielen ja kulttuurin kiinteä yhteys on katkennut. Silti uusien käännöslainojen myötä ehkä hahmotamme maailmaa hieman toisin kuin aiemmin: naistenvälisestä tappelusta tulee kissatappelu (*catfight*). Osa idiomeista on yleismaailmallisia siksi, että ne perustuvat universaaleihin käsittemetaforiin eivätkä ne siten ole kulttuurikäytänteisiin sidostuvia merkityslainoja. Tällaisissa tapauksissa kotouttaminen ei ole välttämätöntä, kun yhteistä tietoa merkityksen jäljittämiseen on olemassa.

Maallikkonäkemykset idiomien merkityksen jäljittämisenä tuottavat kiinnostavia ja osuvia kuvauksia prosesseista. Samalla ne valottavat lainaamisen taustalla olevaa kielikontakti-ilmiotä. Koska tässä vaiheessa informanttien ikä, koulutus ja sukupuoli ovat olleet niukasti esillä, taustamuuttujien merkityksen tarkasteleminen on yksi jatkotutkimuksen aihe. Kiinnostavaa olisi testata myös sen ikäisiä lapsia, joiden ajattelu ei ole vielä edennyt abstraktille tasolle. Ikäjätkumon laajentaminen saattaisi paljastaa uusia ulottuvuuksia aineistostamme. Mahdollisia näkökulmia on monia. Voitaisiin esimerkiksi selvittää, vaikuttaako merkityksen jäljittämiseen se, että konstituentti on mahdollinen jossain toisessakin idiomissa. Joitain havaintoja on tehty siitä, että idiomit saatetaan ymmärtää väärin, kun tulkinnassa nojaututaan varhemmin tiedettyyn idiomiiin (Vulchanova ym. 2011: 226). Tunnistettavien idiomien sijoittaminen osaksi ”aitoa” tekstiympäristöä tarjoaisi kiehtovan tutkimuskysymyksen: kuinka se ohjaisi tulkintoja? Cain, Oakhill ja Lemmon (2005: 67) ovat sitä mieltä, että kontekstin välittämä semanttinen informaatio tukee idiomien merkityksen päättelyä.

Tutkimuksemme yhtenä soveltavana tavoitteena on luoda ohjeita, joiden avulla esimerkiksi ei-äidinkielen suomenpuhujia pystyy saamaan selville kohtaamiensa idiomien merkityksen. Lainaidiomien figuratiivisen sisällön tavoittaminen ei tämän artikkelin perusteella ole tosin aina helppoa syntyperäisellekään suomalaiselle. Uudet idiomit ovat kuitenkin täällä jäädäkseen, joten niiden ymmärtämistä kannattaa edistää: päättelypolkuja voidaan valaista.

Lähteet

- BACKUS, AD 2010: The role of codeswitching, loan translation and interference in the emergence of an immigrant variety of Turkish. – *Working Papers in Corpus-based Linguistics and Language Education* 5 s. 225–241. <https://pure.uvt.nl/portal/files/1293488/Japan.pdf> (31.5.2014).
- BAKER, MONA 2011: *In other words. A coursebook on translation*. Toinen painos. Lontoo: Routledge.
- BASSNET, SUSAN – LEFEVERE, ANDRÉ 1998: *Constructing cultures. Essays on literary translation*. Clevedon: Multilingual Matters.
- BORTFELD, HEATHER 2003: Comprehending idioms cross-linguistically. – *Experimental Psychology* 50 s. 217–230.
- CACCIARI, CRISTINA 1993: The place of idioms in a literal and metaphorical world. – Cristina Cacciari & Patrizia Tabossi (toim.), *Idioms. Processing, structure, and interpretation* s. 27–55. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- CACCIARI, CRISTINA – GLUCKSBERG, SAM 1991: Understanding idiomatic expressions. The contribution of word meaning. – Greg B. Simpson (toim.), *Understanding word and sentence* s. 217–240. Amsterdam: North Holland, Elsevier science publishers B. V.
- CACCIARI, CRISTINA – TABOSSI, PATRIZIA 1988: The comprehension of idioms. – *Journal of Memory and Language* 27 s. 668–683.
- CAIN, KATE – OAKHILL, JANE – LEMMON, KATE 2005: The relation between children's reading comprehension levels and their comprehension of idioms. – *Journal of Experimental Child Psychology* 90 s. 65–87
- CHESTERMAN, ANDREW 1997: *Memes of translation. The spread of ideas in translation theory*. Amsterdam: John Benjamins.
- CRYSTAL, DAVID 2008: *A dictionary of linguistics and phonetics*. Kuudes painos. Malden: Blackwell.
- FAN, MIN 2007: Cultural issues in Chinese idioms translation. – *Perspectives. Studies in Translationology* 15 s. 215–230.
- FLORES D'ARCAIS, GIOVANNI B. 1993: The comprehension and semantic interpretation of idioms. – Cristina Cacciari & Patrizia Tabossi (toim.), *Idioms. Processing, structure and interpretation* s. 79–98. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- GEERAERTS, DIRK 1995: Specialization and reinterpretation in idioms. – Martin Everaert, Erik-Jan van der Linden, Andre Schenk & Rob Schreuder (toim.), *Idioms. Structural and psychological perspectives* s. 57–73. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- 2002: The interaction of metaphor and metonymy in composite expressions. – René Dirven & Ralf Pörings (toim.), *Metaphor and metonymy in comparison and contrast* s. 435–465. Berlin: Mouton de Gruyter.

- GIBBS, RAYMOND W. 1992: What do idioms really mean? – *Journal of Memory and Language* 31 s. 485–506.
- GLUCKSBERG, SAM 1993: Idiom meaning and allusional content. – Cristina Cacciari & Patrizia Tabossi (toim.), *Idioms. Processing, structure, and interpretation* s. 3–26. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- 2001: *Understanding figurative language. From metaphors to idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- GUTT, ERNST-AUGUST 1991: *Translation and relevance*. Oxford: Blackwell.
- HAKULINEN, LAURI 1955: Suomen kielen käännöslainoista. – *Virittäjä* 59 s. 305–318.
- HEINONEN, TARJA RIITTA 2013: *Idiomien leksikaalinen kuvaus kielenkäytön ja vaihtelun näkökulmasta*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrialaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos.
- HENDRICKSON, ROBERT 1997: *The facts on file encyclopedia of word and phrase origins*. Uudistettu ja laajennettu painos. New York: Facts On File.
- HÄKKINEN, KAISA 2000: Idiomien määritelmää. – Eeva Lähdemäki & Yvonne Bertills (toim.), *Fennistica fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii* s. 1–15. Turku: Åbo Akademi.
- INGO, RUNE 1990: *Lähtökielestä kohdekieleen. Johdatusta käännöstieteeseen*. Helsinki: WSOY.
- 2000: Idiomit toisen kielen idiomien semanttis-pragmaattisena käännösvastineena. – *Fennistica fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii* s. 33–45. Åbo: Åbo Akademis tryckeri.
- ISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- JAAKOLA, MINNA 2004: *Suomen genetiivi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- JUNKKAALA, EERO 2014: Arkeologian löytöjä. Kirjoitus *Luotain*-sivustolla. <http://www.netikka.net/mpeltonen/arkeologia2.htm> (26.5.2014).
- KORHONEN, JARMO 1995: *Studien zur Phraseologie des Deutschen und des Finnischen*. Bochum: Universitätsverlag Brockmeyer.
- 2001: *Alles im Griff. Homma hanskassa*. Helsinki: WSOY.
- KRANICH, SVENJA – BECHER, VIKTOR – HÖDER, STEFFEN 2011: A tentative typology of translation-induced language change. – Svenja Kranich, Viktor Becher, Steffen Höder & Juliane House (toim.), *Multilingual discourse production. Diachronic and synchronic perspectives* s. 11–43. Amsterdam: John Benjamins.
- KS = Sähköinen Kielitoimiston sanakirja. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <http://mot.kielikone.fi/mot/joyo/netmot.exe?motportal=80>.
- KÖVECSSES, ZOLTÁN 2002: *Metaphor. A practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE – TURNER, MARK 1989: *More than cool reason. A field guide to poetic metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.
- LEPPIHALME, RITVA 1994: *Culture bumps. On the translation of allusions*. English Department Studies 2. Helsinki: University of Helsinki.
- LEPPÄNEN, SIRPA – NIKULA, TARJA 2008: Johdanto. – Sirpa Leppänen, Tarja Nikula & Leila Kääntä (toim.), *Kolmas kotimainen. Lähikuvia englannin käytöstä Suomessa* s. 9–40. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MAKKAI, ADAM 1972: *Idiom structure in English*. Haag: Mouton.

- MATRAS, YARON 2008: The borrowability of structural categories. – Yaron Matras & Jeanette Sakel (toim.), *Empirical approaches to language typology. Grammatical borrowing in cross-linguistic perspectives* s. 31–73. Berlin: Mouton de Gruyter.
- MAURANEN, ANNA 2009: Englanti lingua francana – onko sillä kulttuuria. – Anna Idström & Sachiko Sosa (toim.), *Kielissä kulttuurien ääni* s. 290–305. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MOON, ROSAMUND 1998: *Fixed expressions and idioms in English. A corpus-based approach*. Oxford: Oxford University Press.
- MUIKKU-WERNER, PIRKKO 2010: *Olla härillään* – muodon, merkityksen ja käytön vaihtelua. – *Virittäjä* 114 s. 374–395.
- MUIKKU-WERNER, PIRKKO – JANTUNEN, JARMO HARRI – KOKKO, OSSI 2008: *Suurella sydämellä ihan sikana. Suomen kielen kuvaileva fraasisanakirja*. Jyväskylä: Gummerus.
- MÄNTYLÄ, KATJA 2004: *Idioms and language users. The effect of the characteristics of idioms on their recognition and interpretation by native and nonnative speakers of English*. Jyväskylä studies in humanities 13. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- MÄNTYLÄ, KATJA – DUFVA, HANNELE 2007: Slippery idioms. Formulaic sequences and slips of the tongue. – Marja Nenonen & Sinikka Niemi (toim.), *Collocations and idioms 1. Papers from the first Nordic conference on syntactic freezes. Joensuu, Finland, May 19–20, 2006* s. 200–212. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- NAHKOLA, KARI 1992: Kvantitatiivisia havaintoja eläinmetaforista nykyslangissa. – Lauri Hirvilahti, Jyrki Kalliokoski, Urpo Nikanne & Tiina Onikki (toim.), *Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin* s. 236–255. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NEDERGAARD-LARSEN, BIRGIT 1993: Culturebound problems in subtitling. – *Perspectives. Studies in Translatology* 1 s. 207–242.
- NENONEN, MARJA 2002: *Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 29. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- 2007: Prototypical idioms. Evidence from Finnish. – *SKY Journal of Linguistics* 20 s. 309–330.
- NENONEN, MARJA – NIEMI, JUSSI – LAINE, MATTI 2002: Representation and processing of idioms. Evidence from aphasia. – *Journal of Neurolinguistics* 15 s. 43–58.
- NEWMARK, PETER 1988: *A textbook of translation*. New York: Prentice Hall.
- NUNBERG, GEOFFREY – SAG, IVAN A. – WASOW, THOMAS 1994: Idioms. – *Language* 70 s. 491–538.
- OED = *Oxford English dictionary online*. Oxford: Oxford University Press 2013. <http://www.oed.com> (vaatii salasanan) (26.6.2013).
- ONIKKI, TIINA 1992: Paljon pystyssä. – Lauri Hirvilahti, Jyrki Kalliokoski, Urpo Nikanne & Tiina Onikki (toim.), *Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin* s. 31–59. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ, TIINA 2001: *Sarjoja. Nykysuomen paikallisia olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PAAJANEN, ILONA – MUIKKU-WERNER, PIRKKO 2012: *Tee on kitsas* – onko 'tee kitkerää' vai oletteko 'te saita'? Suomalaiset opiskelijat viroa ymmärtämässä. – *Lähivörtlusi. Lähivertailuja* 22 s. 219–258.
- PAULASTO, HELI – KOLEHMAINEN, LEENA – KUMPULAINEN, MINNA – MERILÄINEN, LEA – RIIONHEIMO, HELKA 2014: *Interferenssi* – termi tutkimussuuntausten törmäyksessä. – *Virittäjä* 118 s. 408–434.

- PEDERSEN, JAN 2005: How is culture rendered in subtitles? – *MuTra 2005. Challenges of Multidimensional Translation. Conference Proceedings*. http://www.euroconferences.info/proceedings/2005_Proceedings/2005_Pedersen_Jan.pdf (26.6.2013).
- PENTTILÄ, ESA 2010: A prototype-based taxonomy of idiomatic expressions. – Elżbieta Tabakowska, Michał Choiński & Łukasz Wiraszka (toim.), *Cognitive linguistics in action. From theory to application and back* s. 145–162. Berlin: Mouton de Gruyter.
- PENTTILÄ, ESA – MUIKKU-WERNER, PIIRKKO 2011: English gatekeepers in Finnish. Directly translated English idioms as novelties of Finnish. – Pekka Kujamäki, Leena Kolehmainen, Esa Penttilä & Hannu Kemppainen (toim.), *Beyond borders. Translations moving languages, literatures and cultures* s. 247–265. Berlin: Frank & Timme.
- 2012: Domestication and foreignization in figurative idioms. – Hannu Kemppainen, Marja Jänis & Alexandra Belikova (toim.), *Domestication and foreignization in translation studies* s. 121–138. Berlin: Frank & Timme.
- PENTTILÄ, ESA – NENONEN, MARJA – NIEMI, JUSSI 1998: Cultural and biological bases of idioms. A crosslinguistic study. – Jussi Niemi, Terence Odlin & Janne Heikkinen (toim.), *Language contact, variation, and change* s. 234–245. Studies in Languages 3. Joensuu: University of Joensuu.
- PIAGET, JEAN 1988: *Lapsi maailmansa rakentajana*. Helsinki: WSOY.
- PIIRAINEN, ELISABETH 2012: *Widespread idioms in Europe and beyond. Toward a lexicon of figurative units*. New York: Peter Lang.
- PRESTON, DENNIS R. 1999: Introduction. – Dennis R. Preston (toim.), *Handbook of perceptual dialectology I* s. xxiii–xl. Amsterdam: John Benjamins.
- SEARLE, JOHN 1983: *Intentionality. An essay in the philosophy of mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SÖDERLUND, MATS – WAHRMAN, NIKLAS 2011: *Urbaani sanakirja*. Helsinki: Tammi.
- TABOSSI, PATRIZIA – FANARI, RACHELE – WOLF, KINO 2005: Spoken idiom recognition. Meaning retrieval and word expectancy. – *Journal of Psycholinguistic Research* 34 s. 465–495.
- TABOSSI, PATRIZIA – ZARDON, FRANCESCO 1993: The activation of idiomatic meaning in spoken language comprehension. – Cristina Cacciari & Patrizia Tabossi (toim.), *Idioms. Processing, structure, and interpretation* s. 145–162. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- THOMASON, SARAH G. 2001: *Language contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- THOMASON, SARAH G. – KAUFMANN, TERRENCE 1988: *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Urbaani sanakirja*. <http://urbanisanakirja.com/>.
- VAAATTOVAARA, JOHANNA 2005: Lisää lingvistiikkaa kansan käsityksistä. – *Virittäjä* 109 s. 466–475.
- VEGA-MORENO, ROSA ELENA 2001: Representing and processing idioms. – *UCL Working Papers in Linguistics* 13 s. 73–109.
- 2005: Idioms, transparency and pragmatic inference. – *UCL Working Papers in Linguistics* 17 s. 389–425.
- WILSON, DEIRDRE – SPERBER, DAN 2002: Relevance theory. – *UCL Working Papers in Linguistics* 14 s. 249–290.
- VINAY, JEANPAUL – DALBERNET, JEAN 1995 [1958]: *Comparative stylistics of French and English. A methodology for translation*. [Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction.] Englanniksi kääntäneet ja toimittaneet Juan C. Sager & M.-J. Hamel.

Amsterdam: John Benjamins.
VULCHANOVA, MILA – VULCHANOV, VALENTIN – STANKOVA, MARGARITA 2011: Idiom comprehension in the first language. A developmental study. – *Vigo International Journal of Applied Linguistics* 8/2011 s. 207–234.

Liite 1

Ks. <http://ojs.tsv.fi/index.php/virittaja/article/download/9030/13110/>.

Liite 2

Taulukko 1.
Idiomien tunnistaminen vastaajaryhmittäin (%; N = 107).

Ryhmä	<i>Baabelin torni</i>	<i>apina selässä</i>	<i>rampa ankka</i>	Kaikki idiomit
8-luokkalaiset	0,0	0,0	0,0	0,0
Lukiolaiset	0,0	3,8	3,8	2,6
Suomen opiskelijat	6,7	6,7	0,0	4,4
Kääntäjäopiskelijat	11,1	44,4	22,2	25,9
Keski-ikäiset	28,6	42,9	32,1	34,5
Eläkeläiset	18,8	0,0	18,8	12,5
Kaikki vastaajat	12,1	16,8	14,0	14,3

SUMMARY

Idioms as part of language contact: Inferring the meanings of idiom loans

The article concentrates on discussing idioms and their interpretation, combining the analysis with the perspectives of contact linguistics and non-professional translation. The analysis is based on survey data and concentrates, in particular, on three figurative idioms that have been translated word-for-word into Finnish at various times and on the interpretations people give to these expressions. While the article analyses the rea-

soning behind these interpretations, it illustrates a particular type of language-contact situation, in which idiomatic loan material has been acquired from another language. One of the aims of this paper is to entertain ideas related to the role of loan-translation idioms in language borrowing and introduce these ideas to the discussion of language contact. The theoretical framework of the article is based, on one hand, on cognitive semantics and, on the other, on relevance theory, both of which are used in the analysis, the aim of which is, among other things, to study how different idiom constituents guide the interpretation of idiomatic phrases and how this interpretation makes use of encyclopaedic knowledge, what the general factors affecting idiom understanding are, and how the interpretation of idiom loans reflects the language contact situation in which the expressions have come into existence.

Idiomit osana kielikontakteja: Lainaidiomien merkityksen päättelyä

Artikkeli keskittyy tarkastelemaan idiomeja ja niiden merkitysten päättelyä ottaen analyysissa huomioon sekä kielikontaktien että maallikkokääntämisen näkökulman. Varsinaisena tarkastelun kohteena on kyselytutkimuksella hankittu aineisto, jossa keskitytään kolmeen eri aikoina suomeen sananasaisesti käännettyyn figuratiiviseen lainaidiomiin (*Baabelin torni*, *apina selässä* ja *rampa ankka*) ja niihin tulkintoihin, joita ihmiset näille sanonnoille antavat. Artikkelissa analysoidaan tulkinnoissa hyödynnettyjä päättelyprosesseja ja havainnollistetaan samalla yhdenlaista kielikontaktitilannetta, jossa keskeisessä roolissa on vieraasta kielestä omaksuttu idiomaattinen aines. Tarkoituksena on tuoda kielikontaktikeskusteluun mukaan pohdintaa idiomeista ja erityisesti käännöslainoina omaksuttujen idiomien roolista kielten välisessä lainautumisessa. Artikkelin teoreettinen tausta on toisaalta kognitiivisessa merkitysteoriassa ja toisaalta relevanssiteoriassa, joita hyödynnetään aineiston analyysissa. Analyysin avulla pyritään selvittämään muun muassa, miten idiomikonstituentit ohjaavat sanontojen tulkintaa ja miten tässä tulkinnassa hyödynnetään ensyklopedista tietoa. Lisäksi pyritään löytämään vastaus seuraaviin kysymyksiin: mikä yleisesti ottaen vaikuttaa idiomien ymmärtämiseen ja miten lainaidiomien tulkinta heijastelee niiden taustalla olevaa kielikontaktitilannetta?

Kirjoittajien yhteystiedot (address):
etunimi.sukunimi@uef.fi